

NAGY LÁSZLÓ

„NOSZA RAJTA, JÓ KATONÁK, IGYUNK EGÉSZSÉGGEL!”

Gondolatok két kuruc katonadal eredetéről*

A történeti és a hadtörténeti munkák több-kevesebb részletességgel föltárták a négy évtizedes kuruc világ legfontosabb hadieseményeit, de azzal meglehetősen keveset foglalkoztak, hogy mivel töltötte napjait a kuruc katona a harci szünetekben? A régebbi történeti munkákban és szépirodalmi művekben a kuruc katonák a csaták, ütközetek közötti időszakokban többnyire csak „búsongtak”, a haza gondján tépelődtek, sorsukon keseregtek. Noha mostoha ételsorsuk valóban bőven adott okot a szomorúságra is, közel fél évszázadot mégsem lehet csupán búslakodással eltölteni! Az öröm és a derű eltéphetetlen tartozóka az emberi életnek a legreménytelenebb időszakokban is. Hát még akkor, amikor fel-felcsillant a győzelem reménye, amely magában hordozta a kóbor hadinép sorsa gyökeres jobbra fordulásának ígéretét is! A táborokban és a téli szállásokon élő kuruc katonaköltők versei megörökítették a boldog reménykedések érzését, hangulatát is, többnyire valamely korábbi, ismert ének dallamára írt költeményekben. A tábori síposok, dudások „fűtták” a dallamot, s az istentiszteleteken a zsoldárokat harsányan éneklő katonák bizonyára szívesen dalolták ezeket a katonaelegeket is. Ki tudná megmondani, hogy pontosan hány ilyen katonadal született a „kuruc világ” közel fél évszázada alatt? Senki. Azt tudjuk csak, hogy minden bizonnyal több, mint amennyi énekeskönyvekben följegyezve fönmaradt az utókor számára. Ezek a fölöttébb nagybecsű források az elmúlt századok roppant távlatán át közelebb vihetnek bennünket a rég elporladt kuruc katonák hajdani gondolati és érzelmi világához.

E katonadalkok közül a legszebbek és legismertebbek között tartjuk számon a „*Csinom Palkó*” és a „*Nosza hajdú*” kezdetű énekeket. Az irodalomtörténet és a történettudomány a versek 1872-es kiadása óta azokat a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett kuruc költészet termékének tekinti.¹ A születési idő-

* A szerző ezúton is köszönetet kíván mondani Bánkúti Imrének, Benda Kálmánnak, Czigány Istvánnak, Esze Tamásnak, Heckenast Gusztávnak, Klaniczay Tibornak, Kőpeczi Bélának, Liptai Ervinnek, Lugosi Józsefnek, Nagy Józsefnek, R. Várkonyi Agnesnak, Ságvári Györgynek, Trócsányi-Zsoltnak és Varga Imrének a tanulmány elkészítéséhez nyújtott értékes segítségéért.

¹ *Thaly K.*: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. Rákóczi kora (1703–1735) II. k. 87–101. o. V. ö.: *Esze T.*–*Kiss J.*–*Klaniczay T.*: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Budapest, 1953. 20. és 490. o., továbbá *Esze T.*: A Rákóczi-szabadságharc irodalma. Irodalomtörténet, 1954. 1. sz. 14. o.; *Klaniczay T.*: A Rákóczi-szabadságharc legszebb éneke. (uo. 19–20. o.); *Esze T.*: A Felső-Tisza-vidéki népi kurucság harca a hajdúszabadságért (Rákóczi-kori tudományos ülésszak, 1973. szeptember 20–21. Megjelent: Vaja, 1975. 14. o.); *R. Várkonyi A.*: Történelmi népiesség és kuruc hagyomány. A *Csinom Palkó* és a népi hazafiság (A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei.) Pécs, 1974. 42–50. o. és uő.: Hozzászólás (uo. 160. o.) *Angyal E.*: Hozzászólás (uo. 150. o.) *Varga I.*: Szentsei György daloskönyve. Budapest, 1977. 433–435. o. és uő.: A kuruc küzdelmek költészete. Budapest, 1977. 817–818. o.

pontot illetően azonban már eltérések mutatkoznak a verseket kiadó Thaly Kálmán álláspontja és a későbbi irodalomtörténeti munkák megállapításai között. Thaly ugyanis 1705 őszére tette mindkét dal keletkezését,² míg a legújabb kritikai kiadások a „Csinom Palkó” kezdetű dalt az 1704-es esztendő termékei közé sorolják,³ a „Nosza hajdú” kezdetű dalról pedig azt olvashatjuk: „az ének a szabadságharc első éveiben, legkésőbb 1704-ben keletkezett, mivel ekkor már feljegyezték a Szentsei-daloskönyvben”.⁴ Abban mind Thaly, mind a versek későbbi kiadói megegyeznek, hogy a versek születési idejét pusztán következtetések alapján állapítják meg. Thaly bizonyos tartalmi jegyekből következtetett a versek 1705-ös keletkezésére, míg a korábbi születési időt vallók abból indultak ki, hogy amely verset már 1704-ben ismerték, az nem keletkezhetett 1705-ben! Ez valóban „vaslogikának” mondható, bár ha egy lépéssel tovább megyünk, ennek is előtűnik a fogyatékosága. Nevezetesen az, hogy az 1704-es feljegyzés vagy ismertség még nem jelenti azt, hogy a versek nem keletkezhetek korábban is. A legújabb kiadások nem is zárják ki ezt a lehetőséget, ám megtorpannak az 1703-as évhatárnál, miután a Rákóczi-szabadságharc ekkor robbant ki. Az irodalomtörténeti elemzések — úgy tűnik — figyelmen kívül hagyták azt a körülményt, hogy a Rákóczi-szabadságharcot megelőzően is közel három évtizeden át folytak fegyveres kuruc küzdelmek a Habsburg-hatalom ellen, amelyek idején szintén keletkezhetek ezek a kuruc katonadalok.

Némely tartalmi jegyek már Thalynál is zavarólag hatottak a Rákóczi-szabadságharc kori eredetet illetően, amelyeket ő ezek figyelmen kívül hagyásával, illetve erőszakolt magyarázattal próbált áthidalni.⁵ Vajon tudatosan tette-e, vagy pusztán kényelmi szempontoktól vezéreltetve? — ma már roppant nehéz lenne megmondani. Annál érdekesebb, hogy a Rákóczi-kori eredetet erősen megkérdőjelező momentumokra nem figyeltek fel azok sem, akik pedig ugyancsak kritikusan vizsgálták felül Thaly megállapításait. A „Csinom Palkó” kezdetű katonaeénekkel foglalkozók figyelme jórészt annak a kutatására és magyarázatára összpontosult, hogy miként egyeztethető össze a Rákóczi-szabadságharc elején fegyvert fogó jobbágyok gondolkodásával a versnek az a híressé vált strófája, hogy: „Az paraszt embernek / Fogd meg az szakállát. / Hajtsd el az marháját, / Verd pofon őmagát!”⁶ Az utóbbi időben vita folyt arról a műfaji kérdésről is, hogy ez vajon pusztán katonatáncdal volt-e, vagy pedig toborzóéneke?⁷ Am teljesen elkerülte a figyelmet az a momentum, hogy a versben szereplő császári katonaságra ugyancsak nehezen illeszthetők azok az ismertetőjegyek, amelyek a Rákóczi-szabadságharc korabeli „labanc” hadinépet jellemezték. A „Nosza hajdú, firge varjú” kezdetű másik katonadal elemzésénél ugyan elhangzott olyan megállapítás, hogy „a vers néhány utalásának értelme számunkra homályban maradt”⁸ — de ez a jelzés nem sarkallta sem az irodalomtörténészeket, sem a történészeket arra, hogy — a homályt eloszlatandó — korábbi években keressék a Rákóczi-szabadságharc idejéhez tartalmilag nem illeszthető veresszakok értelmét, jelentését.

Jelen sorok írója a XVII. századi kuruc hadsereg és hadművészet történe-

² Thaly K.: i. m. II. k. 94., 100. o.

³ A kuruc küzdelmek költészete, 817. o.

⁴ Szentsei György daloskönyve. 434. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költészete, 818. o. Érdekes módon a „Nosza hajdú” 1957-es kiadásában nincs konkrét utalás a vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetére. Kócziány L.: Oszli harmat után . . . Bukarest, 1957. 85–88., 244. o.

⁵ Az általa megjelölt keletkezési időpontot zavaró 5. veresszakot pl. a versből kiemelve, csupán jegyzetben hozta. Későbbi tobdaléknak minősítvén azt! Thaly K.: i. m. II. k. 93. o.

⁶ L. pl. Esze T.: i. m. Vajsa, (1975) 14. o.; vagy R. Várkonyi Á.: i. m. Pécs, 1974. 42–45. o. Vö. Eckhardt S.: Apáti Ferenc feddő éneke és a Csinom Palkó. Irodalomtörténet, 1912. évf. 107–108. o.

⁷ Magyar költészet Boeckaytól Rákócziig. 490. o. Vö. R. Várkonyi Á.: i. m. Pécs, 1974. 43–44. o.

⁸ Klaniczay T.: i. m. Irodalomtörténet, 1954. évf. 1. sz. 19–20. o. Vö.: Szentsei György daloskönyve, 434. o.

téhez végzett kutatásai során került szembe a két kuruc katonaeénekekkel kapcsolatban felmerülő ellentmondásokkal. Az azok feloldására irányuló bűvárlatok és nyomozások során egyre határozottabban érlelődött meg az a gondolat, hogy ezek a katonadalok — de legalábbis azok egyes részei — nem a Rákóczi-szabadságharc idején keletkeztek, hanem jóval korábban. A tartalmi jegyek összevetése arra utal, hogy a „Csinom Palkó” kezdetű dal keletkezését az 1680-as évek elejére, míg a „Nosza hajdú, firge varjú” kezdetűét az 1690-es évtized elejére tegyük. A versek egyes részei ugyanis ezen időpontok történeti állapotát rögzítik, s ezért több, mint valószínű, hogy ez idő tájt keletkeztek. Vizsgálódásaink eredményét az alábbiakban kívánjuk a kutatók és a téma iránt érdeklődő olvasók elé tárni.

„Csinom Palkó, csinom Jankó...”

A vers — vagy katonadal — 1872-es kiadásakor Thaly Kálmán a magyarázó jegyzetben azt írta, hogy annak 3., 4., 16. és 17. szakaszai szerint „1705. ősszel keletkezett, midőn Bottyán és Károlyi kuruczai a szorongatott Rabutin segélyére Erdélybe igyekvő Herbeville hadai elé, a Tisza—Duna-közre sietének.”⁹ Miután a vers első ismert lejegyzése 1716-ból való, keletkezhetett a Thaly által megjelölt időben is. Ám vajon mi bizonyítja, hogy valóban akkor keletkezett és nem korábban? Ha azt kutatjuk, hogy miként támaszják alá a Thaly által megjelölt versszakok az 1705 őszi keletkezést, érdekes, meglepő eredményre juthatunk. Ha például a megjelölt 16. és 17. strófákat vizsgáljuk, akkor azt kell mondani, hogy azok semmilyen formában sem támasztják alá az 1705 őszi születést! Mert mit is olvashatunk e két versszakban? „De gyűlölöm: mert nyomorú, — / Mégis kevélségre, / Ládd, majd feldől, mégis indul / Magyarok vesztire.” „Kicsírázott eb-agyara / Az magyar cipóra, / De megváslik foga bele. / Léssen még oly óra!” Úgy véljük, nem kell hosszasan bizonygatnunk, hogy ebből a két versszakból az égvilágon semmi sem utal kifejezetten 1705 őszére! Ám még az egész Rákóczi-szabadságharc időszakára sem, hiszen ezeket a strófákat énekelhették volna bármelyik XVII. századi Habsburg-ellenes magyar hadsereg katonái. Tulajdonképpen alig érthető, hogy Thaly miért is sorolta ezt a két szakaszt az állítását alátámasztani hivatottak közé? Ám nem visz sokkal előbbre bennünket a másik két megjelölt strófa sem, amelyekben a következőket olvashatjuk: „Ne bánkódjék senki köztünk, / Menjünk az Alföldre, / Megrontatik kezünk által / Az labonc ereje!” „Szabad nekünk jó katonák / Tisza-Duna közi, / Laboncságnak mert nincs sohult / Ottan semmi közi.”¹⁰ Ez a két versszak csupán annyiban illik az 1705 őszi hadieseményekre, mint amennyiben az 1703 nyarán, vagy az 1704 tavaszán lejátszódtokra.¹¹ A legújabb kritikai kiadások azokban nem emiatt vetették el a Thaly által megjelölt keletkezési időpontot, hanem azért, mert a feltételezések szerint a „Csinom Palkó” kezdetű katonadallal azonos „Rajta kurucz” néven említett ének ismert és közkedvelt volt a katonák között már 1704 nyarán is.¹²

⁹ Thaly K.: i. m. II. k. 94. o.

¹⁰ Uo. 85. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költészete, 477. o.

¹¹ A katonáknak a „Tisza síkságaira vágódásáról” 1703-ban I. Esze T.: A tisztántúli hadjárat. Budapest, 1951. 9—13. o. A bácskai hadjáratról legújabban I. Köpeczi B.—R. Várkonyi A.: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 144—157. o.

¹² L. erről: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. o. Thaly azonban úgy vélte, hogy a Forgách által 1704. augusztus 31-én említett „Rajta kurucz” táncdal egy másik katonaeének volt, amely megsemmisült (i. m. I. k. XVII—XVIII. o.). Véleményünk szerint egy 1704-ben közismert katonadal nem enyészhetett el nyomtalanul a feledés homályában. Miután a 24. versszak kezdő sora „Rajta Miska” az egykorú szóhasználatban azonos értelmű volt a „Rajta kurucz”-cal, minden bizonnyal ugyanarról a versről van szó, más hivatkozásban. Azt a lehetőséget sem lehet elvetni, hogy a 23. versszak kezdő sora eredetileg „Rajta kurucz, rajta!” volt, ami jobban is rimel a következő sora, mint a Boecskor-kódexben 1716-ban lejegyzett sor.

A dal Rákóczi-kori eredetét erősítette minden bizonnyal az a jól ismert történelmi körülmény, hogy az Alföld — benne a Duna—Tisza köze — a török elleni visszafoglaló háború során került Habsburg-kézre, és emiatt a vers szerzője csak ennek megtörténte után irányíthatta ide a katonákat a „labonc erejét” rontani. Úgy tűnik ennek a tudata olyannyira vitathatatlan szintben tüntette fel a vers Rákóczi-szabadságharc korabeli eredetét, hogy emellett eltörpültek az e koncepciót zavaró, annak ellentmondó momentumok. Pedig már Thalynak is föltűnt, hogy a versben kigúnyolt császári katonák valahogy olyan furcsa, „régimódi” fegyverzetű és ruházatú hadfiak! Ezek a katonák a 6., a 7. és a 22. versszakok tanúsága szerint még mindig olyan „füstös muskotérával” voltak felszerelve, amelynek az elsütéséhez „tüzes madzagot” használtak. A vershez fűzött lábjegyzetekben a „tüzes madzag” első előfordulásánál meg is jegyezte, hogy a vers szerzője ezen: „Az akkoriban még helylyel-közzel szokásos puska (muskotér) konócot érti.”¹³

E magyarázat láttán jelen sorok írója némileg meglepődött: Thaly Kálmán, az oly sok kuruc kori történeti és hadtörténeti munka szerzője nem tudta volna azt, hogy a császári katonaság a Rákóczi szabadságharc idején — különösen 1705 őszén — már csak elvétve használhatott kanócos, hosszú „füstös” muskétákat? Hiszen jóval korábban — a XVII. század második felében — terjedni kezdett a „flinta”, amelyhez már ekkor *kovaközavárzatot* is használtak. Az is régóta közismert tény, hogy 1686-ban megjelent a Magyarországon küzdő császári gyalogosok kezében a *szuronyos puska*.¹⁴ Ez a hadművészet fejlődésében forradalmi változásokat hozó találmány a *kilencvenes években* a Habsburg szolgálatban álló idegen gyalogosok fő fegyvere lett! Erről a fegyverről tudjuk, hogy tűzkő, vagy ütegzávarattal volt ellátva, amelynél a kakasba szorított tűzkő az elcsattanáskor a lőporserpenyő acélfedeléhez csapódott, s így következett be a puska elsülése. Ha már a kilencvenes években is csupán elvétve tartozott a császári katonaság lőfegyvereihez „tüzes madzag” — vagyis *kanóc* —, kevéssé valószínű, hogy a Rákóczi-szabadságharc katonaköltője ezzel gúnyolta volna a szemben álló hadsereg katonáit.¹⁵

Am korántsem csupán a kanócos muskéta előfordulása kérdőjelezi meg a vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetét. Hasonló kételyeket támaszt például a 9. versszakban említett „békasütő nyárs” is. Thaly ezt a fegyvert „a vékony német Kotzperddel” azonosította, ami azonban téves magyarázat. A versből ugyanis egyértelműen kiviláglik, hogy a kurucok a szoros négyszögoszlopba sorakozó kopjás — vagy lándzsás — német gyalogosokat gúnyolják ebben a versszakban. Olyan fegyver viseléséért, amelyet a XVII. századi kuruc gyalogosok Magyarországon csupán elvétve használtak.¹⁶ A Thaly által említett „Kotzperd” vagy „Koszperd” — magyarul hegyestőr — a XVII. századi magyar lovasoknak is

¹³ Thaly K.: i. m. II. k. 58. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költészete, 477. o.

¹⁴ F. Wagner: Historia Leopoldi Magni. Augsburg, 1719. I. k. 72. o. Vö. Czuberka A.: Kuruckori fegyverek. Budapest, 1906. 114. o.

¹⁵ Ujhelyi P.: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780) Budapest, 1914. 129–132. o. A kilencvenes évek elején már Thököly gyalogosai is „flintával” voltak felszerelve. L. erről pl. Almádi István naplóját: Monumenta Hungariae historica Scriptores (a továbbiakban — MHHS) XXIII. k. 735. o. Vö. Czuberka A.: i. m. 89. o.

¹⁶ Thaly K.: i. m. II. k. 88. o. Gyalogos harcrendi felállásra utalnak a következő sorok: „Renddel állván, nagy sokaknak Meggyőzik az társát” A „békasütéssel” kapcsolatban Cserei Mihály történetében (Pest, 1852. 35. o.) azt olvashatjuk: Nádasdy Ferenc egy elfogott leveleiben „a németeket békafogónak nevezvén gyalázatosan...” Frangepán Ferenc 1670. március 9-i levelében azt írta Csolnics kapitánynak: „nem félek a károlyvárosi békanyúzóktól”. (L. Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. I. k. 327. o.) Lándzsát vagy kopjást a magyar gyalogosok közül egyedül a székelyek viseltek még a Rákóczi-szabadságharc idején is. L. erről Századok, 1896. évf. 126. o., vagy Bethlen Miklós önéletírását. Budapest, 1955. I. k. 346., 356. o. A magyarok idegenkedésére a kopjaviseléstől I. Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 86. o. vö. Olchváry Ö.: Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen vívott háborúkban. I. Adattörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1888. évf. 603., 611. o.

kedvelt hidegfegyvere volt.¹⁷ Rendkívül valószínűtlen, hogy a kurucok olyan fegyvert gúnyoltak volna az ellenségénél, amelyet maguk is viseltek és kedveltek! A „békasütő nyárs” — vagyis a gyalogsági kopja — azonban a Rákóczi-szabadságharc idején már hiányzott a császári katonák fegyverzetéből. A szuronys puska elterjedésével megszűnt a kopjás gyalogság. Míg a XVII. század hetvenes éveiben még minden 150 fős császári gyalogszázadban 40 katona kopjával volt felszerelve, a század végére már elfogytak az ilyen fegyverzetű gyalogosok. Természetesen a fegyverzeti változásokkal együtt módosult a harcrendi felállítás is, amely már a kilencvenes években is egészen másmilyen volt, mint a 9. versszakban szemléletesen ábrázolt gyalogos harcrendi felállítás.¹⁸

Alapvető változások mentek végbe a század utolsó évtizedében a császári katonaság ruházatában is. A Rákóczi-szabadságharc kuruca már ugyancsak bajosan láthatott volna olyan ruházatú és felszerelésű labancokat, amilyenek a „*Csinom Palkó*” kezdetű katonadalban szerepelnek! A nagy lecsüngő karimájú, gomba alakú kalap, a buggyos nadrág — vagy „lompos gatya”¹⁹ — utoljára a nyolcvanas években volt a császári katonák jellemző ruházata. Thaly szó nélkül ment el ezen anakronizmusok mellett is, pusztán a 20. versszaknál jegyezte meg: „A kalapot tekinték a kurucok a németiség jelvényeül a magyar kalpag és süveg ellenében.”²⁰ Ez a megállapítás önmagában igaz — hiszen hívták a császáriakat „kalapos lelkűeknek”²¹ is —, de az erre vonatkozó forrásadatok mind XVII. századiak. S ez nem véletlen, mert a császári katonák a nyolcvanas években hordták utoljára az „őszi keserű gombá”-hoz hasonló, nagy karimájú kalapokat, amelyek annyira elütöttek a magyar katonák fejfedőitől.²² Ebben az időszakban viselték a magyaroknak oly neveltségnek tűnő lompos nadrágot, plundrát is, szemben a combra szorosan simuló magyar nadrággal. Van olyan nézet, hogy e lompos, rendezetlen ruházat nyomán született maga a labanc elnevezés is a hetvenes évek elején. Természetesen gúnyszóként, hiszen olyasmit jelöltek azzal, ami tőlük idegen, számukra neveltség volt.²³ A császári katonaság ruházatában 1690-től kezdődött gyökeres változás. Ebben az évben császári rendelet jelent meg az egységes egyenruházat rendszeresítéséről. 1697-ben maga az állam vette a kezébe a katonák egységes ruházattal való ellátásának a terhét. A visszafoglaló háború folyamán jelentős fejlődésnek indult katonaegészségügyi viszonyoknak megfelelően fokozott testi és ruházati tisztálkodásra szorították a katonákat, aminek a szigorú ellenőrzése az altisztekre hárult. Az 1699-ben kibocsátott ruházati rendelkezéssel anyagilag is érdekeltté tették a katonákat abban, hogy kíméljék, tisztán tartsák a ruhájukat és felszerelésüket. A császári gyalogos katona a Rákóczi-szabadságharc idején már fehér kabátot, kis karimájú kalpagot, szűk nadrágot, fehér harisnyát és félcipőt viselt és egyáltalán nem hasonlított az elemzett versben leírt „tokos” labanchoz!²⁴

17 L. erről többek között *Kemény János* önéletírása. Budapest, 1959. 241. o.; *Babocsay I.*: *Fata Tarczaliensia*, azaz Tarczal városának főbb változásai 1670–1700. (Kiadta *Rumy K. Gy.*: *Monumenta Hungarica sermone nativo scripta*. Bécs, 1815) 62. o., vagy *Cserei M.*: i. m. 204. o.; *SzentsEI György* daloskönyve, 276. o.

18 *Ujhelyi P.*: i. m. 133–141. o. Vö. pl. *Cserei M.*: i. m. 202. o.

19 L. erről a vers 7., 8., 11., 12. és 13. szakaszait.

20 *Thaly K.*: i. m. II. k. 90. o.

21 L. pl. *Kubinyi László* 1674. január 30-i lev. *Teleki Mihály*hoz. (*Gergely S.*: *Teleki Mihály* levelezése. Budapest, 1912 VI. k. 552. o.) Vö. *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 327–328. o.

22 A magyar katonák „süveg” és „kalpag” viselésére l. többek között *Zrínyi Miklós* hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 68. g.; *Deák F.*: A bujdosók levéltára a gróf *Teleki család* marosvásárhelyi levéltárából (a továbbiakban — *Bujdosók Levéltára*) Budapest, 1883. 249. o., vagy *Cserei M.*: i. m. 204. o.

23 Erről bővebben l. *Nagy L.*: *Kurucok és labancok a magyar történelemben*. HK 1979. 2. sz. 252–253., 258. o.

24 *A. Wrede*: *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Die Regimente, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX Jahrhunderts*. Wien, 1898. I. k. 37. o. Vö. *Ujhelyi P.*: i. m. 132–133. o.

Úgy véljük, hogy a fegyverzeti és a ruházati anakronizmusok önmagukban is elegendőek lennének az egész vers Rákóczi-szabadságharc kori eredetének megkérdőjelezéséhez, de van még más olyan momentum is, amely annak inkább XVII. századi keletkezését támasztja alá. Ez pedig a három versszakon át gúnyolt horvát lovaskarabélyosok kiemelt szerepeltetése. A katonadal szerzője így jellemzi az ellenük harcoló horvát egységek katonáit: „Az nagyszájú horvátnak is / Fekete csizmája, / Hosszú nyakú, kurta farkú / Görcsös paripája.” „Egy rossz rozsdás kalabérja, / Életlen szablyája / Csipás szemű kancájával / Együtt van kvártély.” „Noha éhhel csak meg nem hal, / Nincs benn takarmánya, / Sokszor száznak sincs közöttök / Egy pipa dohányja!”²⁵ A központi helyre állított és élesen kigúnyolt horvát katonákról Thalynak mindössze annyi megjegyezni valója volt, hogy: „A magyarok sárgát vagy pirosat viseltek — (ti. csizmát) — a fekete igen kevésre becsültetett, parasztnak való volt.”²⁶ A magyarok lábbelijére vonatkozó megállapítást ugyan számos egykorú adattal alá lehet támasztani,²⁷ de e három versszakot olvasva a XVII. századi magyar hadtörténet iránt érdeklődőkben minden bizonnyal annak a híres császári hadvezérnek a neve ötlík fel, akiről azt írta egyik magyar kortársa: „Ez Wallenstein igen híres, gazdag, szerencsés ember is, de felette kegyetlen negédes, halálban buborékolva gyönyörködő ember vala.” A Kemény János által így jellemzett generalisszimuszról tudjuk, hogy ő szervezte azokat a lovas karabélyos horvát ezredeket, amelyeket olyan szemléletesen elevenített meg a „Csinom Palkó” kezdetű katonadal szerzője is. Ezek a horvát lovaskarabélyos alakulatok nem oszlottak fel Wallenstein halálával, hanem továbbra is szerves részét alkották a XVII. századi császári hadseregnek. Igaz, egyre csökkenő létszámmal, míg végül 1700-ban föl-oszlatták az utolsó horvát lovas karabélyos ezredet is. Horvát etnikumú katonák szolgáltak a császári seregben a XVIII. században is, de számos ezredben szétszórva, és azon alakulatok egyenruháját viselve.²⁸

A versben említett horvát egységek katonái a XVII. század hetvenes éveiben kerültek szembe a kurucokkal. Ez évtized végén és a nyolcvanas évek legelején ők alkották a lecsökkent létszámú felső-magyarországi császári haderő lovas fegyvernemének a zömét.²⁹ Jól tükrözi ezt az állapotot a vers is, amelynek a szerzője csupán kanócos muskétás német gyalogosokat és horvát lovas karabélyosokat említ. Az egykorú leveleket és naplókat olvasgatva azt tapasztaljuk, hogy a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveinek horvát katonái pontosan olyan külsejűek voltak és olyan mostoha ellátási körülmények között éltek, mint ahogyan a katonadal szerzője látta és ábrázolta őket.³⁰ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a versben megénekelt kuruc lovasok és gyalogosok is jobban formázzák Thököly katonáit a nyolcvanas évek elején, mint például a Rákóczi-szabadságharc kezdeti időszakának nagy többségében rossz ruházatú és hiányos,

25 *Thaly K.*: i. m. II. k. 91. o.

26 *Uo.*

27 Így többek között *1. Pauler Gy.*: i. m. I. k. 59. o.; *Történelmi Tár* (a továbbiakban — *TT*) 1885. 147. o., *Babocsay I.*: i. m. 35. o., vagy *Bujdosók Levéltára* 249. o.

28 *Ujhelyi Péter* írja a horvát ezredekről: „Az 1683/98. évi török háború elején mindössze három ilyen ezredet találunk. Ebből is kettőt 1685-ben feloszlattak, a harmadikat pedig 1700-ban dragonyos ezredbe kebelezték be. Ezen idő óta horvát ezred elnevezés többé nincsen.” i. m. 143. o. *Vö. Bánlaky (Breit) J.*: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Budapest, 1940. XVII. k. 65., 121. o.

29 *Takáts S.*: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908. 296. o.; *HK* 1896. 359. o.; *Bujdosók Levéltára*, 31. o.; *MHHS* XVIII. k. 85–87. o.; *Deák F.*: *Gróf Thököly Imre levelei a gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából* (a továbbiakban — *Thököly Imre levelei*) Budapest, 1882. 34., 124., 163. o.

30 A horvát katonák fegyverzetére, felszerelésére és ellátására általában *1. Ballagi A.*: *Wallenstein horvát karabélyosai*. Budapest, 1882. A kuruc-kori időkre *1. pl. Gergely S.*: i. m. VI. k. 552. o., vagy *A kuruc küzdelmek költészete*, 218. o.

gyarló fegyverzetű hadinépét.³¹ Ez utóbbi problémáról később bővebben is szólnunk. Itt csupán jelezni szeretnénk, hogy a versben felvillanó katonaabrázolás nem „féloldalas”, mert mindkét sereg katonái jobban formázzák a XVII. századi állapotokat, mint a Rákóczi-szabadságharc koráét.

Az irodalomtudomány a „Csinom Palkó” kezdetű katonaeéneket a Rákóczi-szabadságharc idején „Rajta kuruc” néven említett dallal azonosította, amelyet már az 1704. április 1-én kurucnak állt Forgách Simon generális is ismert katonadalként nevezett meg egy az év nyarán írt levelében.³² Tekintetbe véve a korabeli hír- és ismeretközlési viszonyokat, nézetünk szerint ez az adat szintén a korábbi eredet egyik bizonyítéka. Ahhoz, hogy egy ilyen viszonylag hosszú verset az ország különböző részein nagy tömegek nemcsak megismerjenek, hanem meg is tanuljanak, több esztendőre volt szükség. Maga Forgách találkozhatott ezzel a verssel már 1683-ban is, amikor „ifjú legényként” Thököly katonája volt.³³ Amennyiben a „Rajta kuruc” néven említett táncdal minden kétséget kizáróan azonosítható a „Csinom Palkó, csinom Jankó” kezdetű katonaeénekekkel, felmerül annak a lehetősége is, hogy a felvidéki környezetben fogant szlovák nyelvi hatásra utaló kezdet mellett élt egy „Rajta kuruc” kezdetű változat is a katonák ajkán.³⁴

Az eddig elmondottak persze csupán azt bizonyíthatják, hogy a „Csinom Palkó” kezdetű vers katonaabrázolása nem Rákóczi-szabadságharc korabeli, hanem jóval korábbi állapotot tükröz. Ám egyáltalán nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy a szerző — valami régi thökölyánus — régi emlékképei alapján írta meg azt, mondjuk a Rákóczi-szabadságharc kezdetén. Különösen ha figyelembe vesszük a katonákat az Alföldre és a Duna—Tisza közére irányító verszakokat, amelyek — első látásra — ugyancsak megkérdőjelezhetik a Thököly-kori keletkezést! A Thököly-kori eredetet kétségbe vonni látszó Alföldre irányításról későbbben kívánunk szólni, mert az maga is egy konkrét időbeli fogódzó és nyomós bizonyíték az általunk felvetett eredet mellett. Először azonban azt a tágabb idővillát szeretnénk meghatározni, amelynek határain belül kell keresnünk a katonaeének eredetének időpontját.

Mindenekelőtt azt szükséges tisztázni, hogy melyik az a legkorábbi időpont, amelyik előtt nem keletkezhetett ez a vers? Erre a támpontot a „kuruc” elnevezés többszöri használata adja meg. Noha ennek a szónak kuruc kori előfordulását

31 Az újabb kutatások adatai szerint Thököly hadserege — különösen a nyolcvanas évek elején — jobb fegyverzettel, felszereléssel és ruházattal rendelkezett, mint Rákóczi hadseregének nagyobb része, különösen a szabadságharc elején. Ennek okaival részletesen foglalkozom kiadás alatt levő munkámban: „Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben.”

32 Magyar költészet Boeckaytól Rákócziig, 490. o.

33 Thököly 1703. július 7-i levelében írta Forgách Simonnak: „a mikor én kegyelmedet láttam és híveim közül valónak ismertem: akkor [1683] még igen gyermek katona volt...” MHHS XXIV. k. 605. o.

34 A versben előforduló „csinom” szót általában családnévnek tekintették, s a köztudatban mint két testvér kuruc katona él „Csinom Palkó” és „Csinom Jankó”. Az 1974-es pécsi konferencián R. Várkonyi Ágnes — idézve Käfer István szavait — felvetette a gondolatot, hogy a „csinom” szó valószínűleg szláv eredetű és azt jelenti: „tettre!” Ezek szerint — folytatta — „Csinom Palkó, csinom Jankó annyit mint tettre Palkó, tettre Jankó, vagis a kuruc talpra magyar. Egyelőre azonban megelégedhetünk annyival: Käfer felvetése további bizonyíték rá, hogy a Csinom Palkó toborzó ének.” i. m. 160. o.

Ezzel kapcsolatban szeretnénk megjegyezni, hogy a „csinom” szónak van olyan jelentése is, hogy „amint illik”, „illetelmesen”. (L. erről Hadrovics L.—Gáldi L.: Orosz—magyar szótár. Budapest, 1968. II. k. 938. o.) A szót különben Borsod megye egyes vidékein még e század első felében is használták lovak nógatására. Miután a „Csinom Palkó” egyértelműen lovas kurucok buzdító, harci éneke, s a korabeli mustrakönyvek tanúsága szerint minden kuruc lovasnak átlagban két lova volt (l. erről Országos Levéltár — a továbbiakban — OL — Thököly-szabadságharc levéltára — TSZH lt — G—5 13. cs., vagy Bujdosók Levéltára 72—73. o.), nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a Palkó és a Jankó a versszerző katona két lovának a neve volt, s azokra vonatkozik a „csinom!” figyelmeztető szó is. A korabeli katonaverszekben általában megemlítik a katonalovakat, amelyek néha még „beszélnek” is. A vers első strófájának a következő három sora is azt a feltételezést erősíti, hogy a szerző a fegyverzete és felszerelése említése előtt a két katonalováról szólt.

már 1671-től dokumentálni lehet — akárcsak azt, hogy a császáriak már 1673-ban így nevezték a felkelőket — maguk a kurucok csupán 1676-tól fogadták el, vállalták új nevüket. Emiatt — nézetünk szerint — a születési időpontot 1676 után kell keresnünk.³⁵

A következő időbeli fogódzót a vers optimista hangvétele, s a győzelmekre való hivatkozások adják: „*Sok szerencsét próbáltál te / Velünk német ellen, / Holott soha nem voltál te / Szerencsétlenséggel.*” Más helyeken: „*Fut a tokos*” „*Nosza! most is úzzük vágjuk / Mind ellenségünköt.*” „*Fut előttünk, retteg tőlünk / Nyomorult nemzetség!*”³⁶ A XVII. század harmadik felében lezajló Habsburg-ellenes harcoknak volt ugyan ilyen diadalmas rövid szakasza 1672-ben is, de akkor még nem volt „kurucz” a kuruc!³⁷ Ezért a sikeres időszak kezdeti határát 1678-ra kell tennünk, s a végét pedig 1683 nyarára. A cseklészi vereség és Kara Musztafa bécsi kudarcát követően nem születtek ilyen bizakodó hangulatú katonaversek! Csak jóval később, Thököly 1690-es erdélyi sikerei idején, azonban az utóbbi időpontban történő keletkezésnek más tartalmi jegyek mondanak ellent.³⁸

1678 ősze és 1683 tavasza között újabb időbeli fogódzót nyújtanak a 18. és a 20. versszakok. Nevezetesen: „*Sok tokosnak mentél te már / Éltének végére / Szabadoson öszvementél / Útközetből véle.*” „*Sok cifornyás német urat / Rabságra hajtottunk / Sok kalapot mezőségen / Őszve is tapodtunk.*”³⁹ Arra már Thaly is utalt, hogy ezekben a sorokban egyértelműen nyíltszíni ütközetről van szó.⁴⁰ Az is vitathatatlan, hogy olyan nyíltszíni ütközetről, ahol a kurucok fényes győzelmet arattak a császári katonákon! A kuruc név vállalását jelölő 1676-os esztendő után lezajlott ugyan egy ilyen kimenetelű ütközet 1677-ben Nyalábnál, ott azonban a francia tisztek vezette lengyel és tatár katonák diadalmaskodtak a labancokon, s magyarok elenyészően csekély számban vettek részt a harcban.⁴¹ A következő nagyobb ütközetben, az 1678 őszi barsszentkereszti csatában, az egyesült seregek vereséget szenvedtek, s így ez a hadiesemény sem képezhette az idézett versek alapját.⁴² Annál inkább az 1679. november 3-i szikszói ütközet, amelyről Thököly így számolt be: „*mind öltük vágtuk, úgy annyira elfogdostuk mind a tiszteket s hadokat, hogy alig mehetett el huszonötig való hírmondóban az táborra; egy tisztnél az mint kitanulhattam közülök több el nem mehetett, az harczon mind elveszték.*” A kuruc vezér a továbbiakban felsorolja a sebesülten fogságba esett császári tiszteket névszerint, akik közül valóban több is joggal „*cifornyás német úr*” számba ment.⁴³ Meg szeretnénk még jegyezni, hogy a kurucok csak ez időtől kezdve ejtettek foglyokat, mert korábban — a rabságba esett társaikkal szemben elkövetett atrocitásokat visszatörlandó — ők is meglehetősen „*crudelitás*”-sal leöldösték a hatalmukba került császáriakat.⁴⁴

1679 és 1683 között abból a versszakból nyerhetünk újabb közelebbi időtámpontot, amelyet Thaly — mint az 1705-ös koncepciót zavaró momentumot —

35 Nagy L.: i. m. HK 1979. 2. sz. 261–262. o.

36 A kuruc küzdelmek költészete, 478–479. o.

37 Nagy L.: i. m. HK 1979. 2. sz. 257. o.

38 A kuruc küzdelmek költészete, 312–317. o.

39 Uo. 478. o. (Az utolsó sor pótlás.) A „tokos” szót a Magyar Nyelv Ertelmező Szótára (Budapest, 1966. VI. k. 716. o.) így magyarázza: térdig érő, buggyos nadrágot viselő német. A szó XVII. századi használatáról l. még a későbbiekben.

40 Thaly K.: i. m. II. k. 90. o.

41 Egy magyar nemesi lovasszázad vett részt, 70 fővel. A Párizsi Gazette 1677. évi 108. számában megjelent hadijelentést l. Rohonyi G.—Nagy L.—Tóth Gy.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Budapest, 1955. I. k. 300–303. o. Vö. A kuruc küzdelmek költészete, 776. o.

42 A bujdosóvezérek 1678. november 28-i beszámolóját lásd HK 1893. 473–478. o.

43 Thököly Imre levelei, 88. o. Vö. Babocsay I.: i. m. 61–63. o.

44 Babocsay I.: i. m. 52. o.

egyszerűen „kiiktatott” a versből. Ez a nevezetes strófa, amely az újabb kiadásokban a 35-ik versszak, így hangzik: „*Szegény kuruc elveszett, mert / Sokszor egyest isznak / Pohárt császár életiért / Egyásra hanyítanak.*”⁴⁵ Ezek a sorok egyértelműen olyan fegyvernyugvási időszakra utalnak, amikor kurucok és labancok együtt poharazgattak, s némely „ingatag” magatartású kurucok is a gyűlölt Lipót császár egészségére koccintgattak! Babocsay Izsák — Tarczal város hites nótáriusa —, mint kortárs szemtanú, az 1680-as esztendőnél jegyezte föl a következőket: a fegyvernyugvás „alkalmatosságával a Kurucz a Labanczczal összetalálkozáván és megbarátkozzáván . . . harmad s negyed napig eldorbézolnak”. „Tokajból mindennapon csoportosan jöven ki a Kuruczokkal való ismeretségre, mindenek az ismerkedésnek színe alatt boritalnak ülvén . . .” stb.⁴⁶ Az 1680-as „fraternizálgatásokra” utaló, s azokat kárhoztató versszaknak egyenes folytatása a következő két strófában kifejtett gondolat: „*Nosza tehát, hadnagy uram / Dúljuk fel jószágát, / Mint ellenségünknek / Hajtsuk el marháját!*” „*Ha rád támad az pénziért, / Vágd be az ajtaját, / Furd meg az hordáját, / Idd meg mind az borát!*”⁴⁷ A későbbi elemzések ezt a két versszakot nem a kuruc—labanc barátkozást elítélő szakasszal kapcsolták össze, hanem a következővel, a parasztok szakáll-rángatására és felpofozására biztató utolsó előtti strófával.⁴⁸ Véleményünk szerint ez a téves párosítás a 35. szakasz tartalmának kellő meg nem értéséből származott. A vers szerzője ugyanis arra biztatja a „hadnagy uramat” — amely megjelölés minden bizonnyal Thököly személyére vonatkozik — hogy a labancokkal barátkozó kuruc- és a kurucokkal barátkozó labanc nemeseknek „*mint ellenségünknek*” düljék fel a jószágát, hajtsák el marháját és vigyék el a borát! Hasonló gondolat található a „*Csinom Palkó*”-val — nézetünk szerint — csaknem egy időben keletkezett „*Thököly haditanácsa*” című költeményben is, ahol „*Farkas Fábián uram*” többek között így „vok-solt”: „*Mostan az urakot hogy hozzánk álljanak, / Arra kénszerítsük tartom bolondságnak, / Egy személylyel kicsint használjunk magunknak, / Ártsunk pedig sokat a z o k j ó s z á g a i n a k.*”⁴⁹ A békés megegyezés lehetőségét kárhoztató magatartás arra utal, hogy a szerző maga is a „*Farkastermészetű végbeliek*” nézeteit osztotta a háború vagy béke kérdésében.⁵⁰

Az a körülmény, hogy a nagy jelentőségű haditanácskozásra nincs utalás a versben, az eseményt megelőző keletkezési időpontot sugallja. Feltehető, hogy talán a szerző egyúttal buzdítani is kívánta a további harcra azokat a katonaküldötteket, akik közül nem kevesen hajlottak a „grácia” elfogadására.⁵¹ Az 1681-es keletkezési időpontot támasztja alá a vers korábban említett 3. és 4. strófája is, amelyeket pedig minden bizonnyal a Rákóczi-szabadságharc korabeli eredet igazolójának tekintettek sokan a vers elemzői közül.⁵² Úgy tűnik, megfeledeztünk arról, hogy a magyar katonák — mindenekelőtt a végváriak

45 Thaly K.: i. m. II. k. 93. o. Vö. A kuruc küzdelmek költészete, 480. o. Az „*egyest isznak*” kifejezés értelmezhetőségére l. Apor P.: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978. 37. o.

46 Babocsay I.: i. m. 64–65. o.

47 Thaly kiadásában „*mind ellenségünknek*” szerepel (93. o.), s az 1953-as kiadásban is (326. o.). A kuruc küzdelmek költészete 480. oldalán viszont úgy olvashatjuk „*mint ellenségünknek*”. Nézetünk szerint az utóbbi a helyes, hiszen arra vonatkozik, hogy a barátkozó nemeseknek is *mint ellenségnek* düljék fel a jószágát.

48 Esze T.: i. m. Vaja, 1975. 14. o., vagy R. Várkonyi Á.: i. m. Pécs, 1974. 42–43. o.

49 A kuruc küzdelmek költészete, 217. o. Vö.: Bujdosók levéltára, 284. o. A „*hadnagy uram*” minden bizonnyal a Zrinyi által is használt értelemben szerepel a versben. A kuruc lovas egységeknél ebben az időben többnyire csak főhadnagyi és vicehadnagyi rangokkal találkozunk. A hadiszabályzatban elrendelt tilalmakat különben is csak Thököly oldhatta fel, aki 1680. január óta a kuruc hadak tényleges vezetője volt.

50 Babocsay I.: i. m. 61. o. Vö. Cserei M.: i. m. 132. o. A versben is megénekelt híres haditanácskozás időpontjáról eltérő vélemények találhatók az irodalomban. Az 1681. július 1-i dátumnak ellentmondani látszik pl. Thököly 1681. május 30-i levele (Thököly Imre levelei, 163. o.), de mégsem zárható ki annak a lehetősége, hogy a versben az 1681. június 18-i tanácskozást énekeltek meg. L. ezzel kapcsolatban uo.: 209–210., 242. o.

51 Uo. 61., 131. o. Vö.: Bujdosók Levéltára, 284. o.

52 Lásd a 10–12. sz. jegyzetekben idézeteket!

és a szabad hajdúk — az egész XVII. század folyamán ugyancsak sűrűn járták mind az Alföldet — amely elnevezés alatt ekkor gyakran a tiszántúli sík területét értették — mind a Duna—Tisza között.⁵³ A versben az Alföldre való irányításnak határozott tartalmat ad az egri beglerbég 1680 decemberében kelt levele, amelyben a pasa — korántsem szelíd hangon — arra utasította a területén téli szállásoló kurucokat: menjenek az Alföldre — ahol a szatmári és a kállói labancok állomásoztak — s az ellenség földjén élődve, itt „rontsák” a „laboncz erejét”.⁵⁴ Ugyanakkor a „Tisza—Duna közü” — amely a budai beglerbég fennhatósága alá tartozott — két szempontból is „szabad” volt a „jó katonák”-nak, vagyis a kuruc lovasoknak. Egyfelől amiatt, mert a portával közvetlenebb, szorosabb kapcsolatban álló budai pasa az egri és a váradi pasáknál barátibb, engedékenyebb magatartást tanúsított a nagyvezér által pártfogolt kurucok iránt.⁵⁵ Másfelől a „laboncság” ekkor valóban nem tartotta „semmi közit” ehhez a területhez, mert a török konfrontációt minden áron kerülni akaró bécsi vezetés a legszigorúbban tilalmazta ennek az országrésznek a támadását, nehogy abból „casus belli” származzék!⁵⁶

Az egri beglerbég említett levele ezenkívül azért is rendkívül jelentős, mert egyúttal magyarázatul szolgálhat a parasztok elleni drasztikus fellépésre biztató veresszak keletkezéséhez is. Nincs arról szó, hogy a magyar katonák azelőtt is ne tettek volna ilyen, vagy ehhez hasonló dolgokat minden biztatás nélkül is! Ezekről azonban általában hallgattak, vagy legfeljebb olyan szelidebb formában szóltak, mint például a egyik szegénylegény énekben: „*Hol nem lehet, senkit nem bánt, / Két pénzt garast ha ő elránt, / Nem sokat vét ő azeránt, / Az mint tanulta, csak úgy szánt.*” A bizonyos idealizáló vonásoktól sem mentes katonaversek szívesebben tüntették fel a vitéz a parasztok védelmező barátjaként!⁵⁷ Annak, hogy ebben a versben oly nyíltan biztat a szerző a szakállhúzásra, pofozásra és marhahajtásra — amiket különben a kuruc hadi edictumok rendkívül szigorúan tilalmaztak⁵⁸ — olyan nyomós okai voltak, amelyek mind a kuruc hadvezetés, mind a közvélemény előtt amolyan „bocsánatos bűné” szelídítették a tilalmazott *atrocitások* elkövetését. Ezek az okok pedig abban foglalhatók össze, hogy az egri és a váradi beglerbégség magyar parasztjai sorozatosan a török vezetőkhez jártak panaszkodni a kurucok ellen, s azoktól kértek védelmet a maguk számára.⁵⁹ Ezzel a cselekedetükkel pedig nemcsak egy másfél százados íratlan törvény szegtek meg,⁶⁰ de egyúttal ürügyet szolgáltatottak az egri beglerbégnak arra, hogy a kurucokat téli szállásaikról kiűzze és más módokon is fellépjen ellenük.

A hetvenes évek sajátosságára utal különben a 34. szakasz amelynek tartalmi vizsgálatát a irodalomtörténet mellőzte. Thaly csupán arra utalt, hogy en-

53 L. ezzel kapcsolatban *Eckhardt S.*: Rimay János összes munkái. Budapest, 1955. 236. o. Vö.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 120—121. o., vagy *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 175—176. o., vagy *Gergely S.*: i. m. VII. k. 92. o., vagy TT 1900. 50. o.

54 Az egri beglerbég 1680. december 17-én kelt levelét l.: Bujdosók Levéltára, 282—283. o. Vö.: Thököly Imre levelei, 134. o.

55 L. erről többek között Erdélyi országgyűlési emlékek (a továbbiakban — EOE) XV. k. 351—353., 413—414. o., *Gergely S.*: i. m. VII. k. 186., 195., 274. o., Thököly Imre levelei, 41., 114., 131., 133., 171—172. és 232. o., valamint Szulimán szolnoki szandzsákbég 1684. március 24-i, és Ali egri pasa 1683. március 15-i levele Thökölyhez: OL TSHZ lt. G—2 1. cs.

56 Bujdosók Levéltára, 223—224. o.

57 Az idézett verset l.: Szentsei György daloskönyve, 278. o. Vö. pl. Kádár István énekeivel, *Kócziány L.*: i. m. 76. o.

58 A parasztok elleni kilengéseket fölöttébb szigorúan — többnyire halállal — büntetni rendelő 1678-as kuruc hadiszabályzat vonatkozó pontjait l.: Bujdosók Levéltára, 72—73. o. Vö. Thököly 1681-es hadiszabályzatának hasonló büntetésnemeket elrendelő pontjaival: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához, I. k. 308—309. o., vagy Thököly Imre levelei, 240. o.

59 L. erről többek között Bujdosók Levéltára, 33—34. o. Levéltári Közlemények 1933. 132. o., *Studia Turcica* 1971. 80—86. o. *Gergely S.*: i. m. VI. k. 385. o., Thököly Imre levelei 95., 240. o. Vö. *Benczédi L.*: Parasztság és kurucság. Történelmi Szemle, 1964. 1. sz. 153. o.

60 *Hegyi K.*: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976. 242—249. o.

nek a versszaknak egy változata még a XIX. század elején is élt a somogyi népközlésben.⁶¹ Az eredeti strófa így hangzik: „*Patyolat a kuruc / Gyöngy az felesége, / Hetes vászon a laboncás, / Köd az felesége.*”⁶² Ez a versszak egyrészt azt a rendkívülinek számító állapotot tükrözi, hogy a hetvenes években és a nyolcvanas évek legelején kuruc téliszállásokon a „*kurucnék*” együtt laktak férjeikkel,⁶³ noha korábban a szabályzatok a legszigorúbban tilalmazták az ilyen együttléteket. Ugyanakkor viszont a császáriak szállásairól ebben az időben ki voltak tiltva a női hozzátartozók, noha korábban külön tisztségviselő intézte dolgaikat.⁶⁴ Ezért gúnyolja a vers szerzője a „nőtlen ségre” kényszerült labancokat, akiknek még az alsóneműiket is maguknak kellett tisztán tartaniuk. Emellett híven tükrözi a vers azt is, hogy az ekkor offenzívában levő kuruc csapatoknak jobb volt az anyagi ellátottsága, mint a defenzívába szorult, szűkebb területekre kényszerült császári katonáké. Ezért gúnyolja a vers szerzője a koró hasú, lapos tarisznyájú, legyöngült labanc katonákat.⁶⁵

A „*Csinom Palkó*” kezdetű vers műfaját illetően eltérőek a vélemények. Míg korábban általában úgy ítélték meg, hogy kuruc lovasvitézek népies eredetű táncdala volt, újabban olyan vélemény látott napvilágot, hogy toborzó éneknek kell azt tekintenünk.⁶⁶ Lehetséges, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején katonatororzáshoz is felhasználták e dalt, de az általunk vélt születésekor még nem tölthetett be ilyen funkciót, mert a XVII. századi magyarországi hadtoborzásoknál ismeretlen volt a „csábító” dallal történő hadgyűjtés. A toborzások általában bizonyos megszabott helyeken történtek, ahol a zsold „megkiáltásakor” többnyire fölös számban jelentkeztek az első hívó szóra. Emiatt a toborzással megbízott tisztek inkább rostáltak és válogattak, mint hogy katonákat „csalogattak” vagy egyéb módon „fogtak” volna.⁶⁷ A dal keletkezésekor — a Thököly-felkelés felfelé ívelő szakaszában — nem is tudunk katonatororzásokról. Egykorú adatok tanúsága szerint amikor az 1678-as támadás híre szétfutott a Tiszántúlon és Felső-Magyarországon, „az imitt-amott lézengő szegény embertől húzott nyúzott martalékkal magát tengető Kuruczság is csoportonkin *feles számmal* hozzájok iparkodik”.⁶⁸ Még inkább így történt 1680-ban és 1681-ben, s ezért toborzásra — legjobb tudomásunk szerint — csupán 1684-et követően került sor.⁶⁹

Véleményünk szerint a vers mindenekelőtt *kuruc lovaskatonák buzdító harci dala* volt. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy időnként táncoltak is a dallamára, különösen táborúzek mellett, noha az a fölszólítás, hogy „*Menjen táncba ki-ki köztünk / Az ő jegyesével*” nem föltétlenül „vegyes páros tánc”-ra vonatkozott. A korabeli katonaszóhasználatban gyakran nevezték „*tánc*”-nak a harci párviadalt is, ahol a katonaló, vagy a gyalogos vitéz ugyancsak szaporán „ropta” a közelharc folyamán! A „*jegyes*” az volt, akit a katona vagy a hajdú kinézett,

61 *Thaly K.*: i. m. II. k. 93. o.

62 A kuruc küzdelmek költészete, 480. o.

63 Erről a rendkívüli állapotról számos adat található mind a Bujdosók Levéltárában, mind Thököly Imre leveleiben. A Rákóczi-szabadságharc idején viszont már ismét nem mehettek a feleségek a téli szállásokra. L. erről többek között: A kuruc küzdelmek költészete, 679. o.

64 A császári hadseregben még a XVII. század első felében is külön tisztség volt a „*Hurenweibel*”. A 30 éves háború után gyökeres változások történtek ezen a téren is, aminek viszont már 1661-ben is a császári hadvonulás mentén élő asszonyok és leányok látták a kárát mind Magyarországon, mind Erdélyben!

65 L. erről a 10. és a 17. versszakokat!

66 R. *Várkonyi A.*: i. m. Pécs. 1974. 43. o. Vö.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 490. o.

67 A XVII. századi toborzások menetére I. pl. *Ujhelyi P.*: i. m. 20–21. o. Vö.: *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikájának kilencz könyve... Pest, 1853. 505. o., vagy pl. HK 1897. 307. o.

68 *Babocsay I.*: i. m. 53–57. o.

69 Thököly Imre levelei, 64., 203. o. Az első toborzási megbízással kapcsolatban I. Aczél János 1684. március 24-i jelentését Thökölyhez: OL TSHZ lt. G-2. 2. cs.

kiválasztott, „megjegyzett” magának az ellenség közül.⁷⁰ A „táncz” különféle értelmezéséről később még szólunk. Itt csupán e vers műfajával kapcsolatos nézetünket szerettük volna kifejteni. Annak hangsúlyozásával, hogy megfelelő táncztörténeti stúdiumok híján egyáltalán nem valamiféle szakvéleményt kívántunk mondani táncügyben, hanem pusztán egyéni elképzelésünknek adtunk hangot.

Úgy véljük, hogy adataink megerősíthették azon feltevésünk helytállóságát, hogy a „Csinom Palkó” kezdetű katonadal eredeti formájában nem a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett, hanem csaknem negyedszázaddal korábban. Egyes jelek arra utalnak, hogy a legelső változat születését 1681 tavaszára tehetjük. Talán éppen azokra a napokra, amikor elterjedt a katonák között az egrí beglerbég „kitessékelő” rendelkezésének a híre.⁷¹ Az a momentum, hogy a szerző szemmel láthatóan vigasztalja és csitítja a katonákat arra utal: Thököly véleményét osztó személy lehetett az illető. Arra vonatkozóan, hogy személy szerint ki volt a poéta, nincsenek adataink. Még azt is csak találgatni tudjuk, hogy melyik társadalmi osztályhoz — réteghez — tartozhatott és mely vidékre való lehetett? A pécsi tanácskozáson — noha természetesen a Rákóczi-szabadságharc-kori eredet viszonylatában — elhangzott olyan vélemény is, hogy „a vers a köznemesi kurucság körében keletkezett”. Ahogy a költemény a kuruc vitétz bemutatja, „Szép selymes lödington, dali pár pisztolyom . . .” az *félreért-
hetetlenül a kuruc nemesre vonatkozik*. A parasztokat támadó részeket is ebből magyarázhatók.⁷² Noha a felhozott indokok nézetünk szerint korántsem dokumentálhatják egyértelműen a szerzőnek a nemességhez való tartozását, ki sem zárható annak a lehetősége, hogy a „kétlovú” katonaszerző nemes volt.⁷³ Személyének kutatásánál figyelmet érdemel az is, hogy fegyverei felsorolásakor nem szól a „koszperd”-ről — vagyis a hegyestőről — amely hidegfegyver pedig meglehetősen elterjedt volt a XVII. századi magyar lovasok között. Igaz, minde-
nekelőtt a Habsburg-szolgálatban volt lovasok között.⁷⁴ Ennek alapján meg lehet kockáztatni azt a feltételezést, hogy a vers szerzője maga nem volt végbeli katona, csak sokat forgolódott közöttük és osztotta nézeteiket a háború vagy béke kérdésében.

Kilétét illetően a névtelenség titokzatos homályába burkolózik. Vajon mi lehetett az oka ennek a hangsúlyozott „személytelenségnek”? Csupán az, hogy aki a verset írta nem kívánt a „hírnév szárnyán kiemelkedni a közösségből”?⁷⁵ Lehetséges, bár még valószínűbbnek tűnik az, hogy bizonytalan kimenetelű polgárháborúról lévén szó, a szerző maga és rokonai biztonsága miatt burkolózott az ismeretlenség homályába. Az ilyenfajta óvatosság viszont amellet szólna, hogy olyan valaki írhatta a verset, aki már elszenvedett — vagy legalábbis közelről tapasztalt — nézetei miatt üldöztetést. Talán valamelyik elűzött, s katonák közé menekült protestáns prédikátor vagy sárospataki „tógás” deák rejtőzött a névtelenség oltalma alá? Nem lehet kizárni ennek a lehetőségét sem, hiszen annyian voltak közülük a kurucok soraiban már a hetvenes évek elején

70 A kuruc küzdelmek költészete, 476. o. L. még pl. *Bojthi Veres G.*: A nagy Bethlen Gábor tetteiről. Erdély Öröksége IV. k. 17. o.

71 L. az 54. sz. jegyzetet!

72 *Angyal Endre* hozzászólását l.: i. m. 150. o.

73 HK 1891. 148—149. o. A bujdosók között a nemesi lovasok mellett volt „*cseléd lovasság*” is. L. erről *Gergely S.*: i. m. VI. k. 435. o. A katonák származásáról és ennek kihatásairól l. többek között *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában. 51—52., 57—60. o.

74 L. a 17. sz. jegyzetet, valamint *Ujhelyi P.*: i. m. 145. o., TT 1886. 157., 171. o., TT 1882. 379. o., továbbá Győri történelmi és régészeti füzetek III. k. 100—101. o.

75 *Esze T.*: I. m. Irodalomtörténet, 1954. I. sz. 14. o.

is.⁷⁶ Ám az is könnyen lehetséges, hogy valamelyik menekülésre készített felső-magyarországi nemes volt a szerző, aki nem kívánta elzárni a hazatérés útját holmi „uszító” vers miatti felelősségre vonástól való félelemmel. A zsákmányolással szemben hangoztatott közömbössége és a németek iránti izzó gyűlölete azt sugallja, hogy a szerzőt elsősorban ne a hivatásos katonák között keressük, hanem a közéjük sodródott bujdosó nemesek, vagy elűzött prédikátorok, illetve diákok között.⁷⁷ Bizonyos kívülállásra utal például az a kitétel is, hogy „*Sok szerencsét próbáltál te, / Velünk német ellen.*” Nem különben a „*Rajta Miska*” versrészlet, hiszen a katonák nem hívták így saját magukat, hanem a nemesi szemléletben jelentett a kuruckodás „*Miskaság*”-ot, vagy „*Miska-világ*”-ot.⁷⁸

A 29-től a 33-ig terjedő versszakok, amellet, hogy utalnak a főként 1680 nyarán végrehajtott rendkívül gazdag zsákmánnyal végződő portyákra⁷⁹ — amelyekben a lófaron, szekereken és tutajokon szállított „talpasok” is részt vettek⁸⁰ —, olyan érzéseket keltenek, hogy a szerző a kívülálló, de beilleszkedni akaró ember önkéntelen idealizálásával szemlélte katonatársait. A gazdag portyákból visszatérő kurucok fegyverzete és ruházata kétségtelenül jobb volt, mint a hetvenes évek bujdosóié, de annyira mégsem volt rózsás a helyzet, mint amilyennek azt a szerző látta vagy legalábbis lefestette.⁸¹ Ebben persze lehetnek bizonyos „manipulatív”, kedvcsináló tendenciák is: azt hangsúlyozva, hogy ilyen „állapátja” lehet minden kuruc katonának, ha nem alkudnak a bécsi udvarral, hanem folytatják a harcot a német katonaság teljes kiűzéséig, a régi állapotok visszaállításáig.⁸² Mindez persze csupán találgatás, hipotézis a szerző személyét illetően. Úgy véljük, kilétének a kiderítése alapvetően a korszak irodalomtörténetészeire vár. Ehhez viszont talán némi segítséget adhat az itt felvetett néhány gondolat is, amely hadtörténeti szempontok alapján igyekezett „becserkészni” a mély inkognitóba burkolózó szerző személyét, aki különben könnyen lehetett Thökölyhez húzó erdélyi nemes is. Az éleződő erdélyi — kuruc viszony körülményei között nem volt fölös óvatosság a névtelenségbe burkolózás ilyen személy számára sem!

„Nosza hajdú, fírgé varjú . . .”

„E sajátos humorú és eleven folyamatú népies költeményt — írja Thaly az 1872-es kiadásban — a főntebbi közlés szerinti teljes épségben Szencsey György codexe tartotta fenn, s mindjárt következő töredékes változatban a székely csikszent-léleki codex. Tehát egykor a moldvai határhavasoktól a Bakonyig, Bala-

76 A harcokban is aktívan részt vevő prédikátorokról l. pl. Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. k. 162. o.; Csáky István 1676. január 13-i levele Telekihez: OL Teleki M. gyűjt. 2. doboz; *Pauler Gy.*: A bujdosók 1672-es támadása. Századok, 1869. 13—14., 86—87., 97., 117. o.; *Cseréi M.*: i. m. 200. o. vagy pl. HK 1935. 327. o.

77 *Rác J.*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 40., 152. o., Thököly Imre levelei, 67., 77., 78. o.; továbbá ismeretlen 1674. április 2-i levél Szatmárról Majos Ferenchez: OL TSZH lt. G—1. vagy Barcsai Mihály 1679. november 27-i levele: OL Teleki M. gyűjt. 4. doboz.

78 A majtényi fegyverhétél után írta *Dálnoki Veres Gerzsony*: „Így múlték el tőlünk cz az *Miska-világ*”. A kuruc küzdelmek költészete, 681. o.

79 Thököly Imre levelei, 124. o.
80 Érdekes beszámolót közöl erről *Szalay L.*: Magyarország története. Pest, 1859. V. k. 198. o. Vö.: MHHS XXVII. k. 10. o.

81 Teleki Mihály 1681. szeptember 7-én azt írta a fejedelemasszonynak: Thököly lovasait a „*pompa, nyálkaság*” jellemzi, és „*czifra veres gyalogi*” vannak: EOE XVII. k. 220. o. Vö.: Thököly Imre levelei, 244. o., vagy MHHS XXIV. k. 122—123. o. A későbbi ruházati és fegyverzeti viszonyokra l. pl. *Takács S.*: i. m. 133. o. Bujdosók Levéltára 277. o., TT 1899. 451. o. vagy az egri pasa 1683. március 15-i levele OL TSZH lt. G—2 1. cs. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy 1 db karabély és 1 pár pisztoly minden magyar lovaskatonának kijárt császári szolgálatban is. Így a vers első szakaszában levő utalások önmagukban még nem jelentenek társadalmi hovartartozást! L. ezzel kapcsolatban Eszterházy nádor 1684-es felterjesztését *Bubics Zs.*: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Budapest, 1891. LIV. o.

82 A kuruc küzdelmek költészete. 216—217. o.

tonig ösmeretes vala. Szerzője, mint a 17. és 18. versszakokból következtethető, *háromszéki kurucz székely vitéz vala*, ki ekkor vagy a zsibói táborbul, vagy a szebeni és brassai felbomlott ostromzárlatrul szülőföldére tért. Mert az 5. és 6. strophák nyilván *Herbeville 1705-iki erdélyi hadjáratára* — illetőleg annak következményeire: a székelyek egy részének Pekry Lőrincz és Mikes Mihály grófokkal Moldvába menekülésére engednek növetkeztetni. *Így az ének keletkezése 1705. november végére, vagy december elejére tehető.*⁸³ Miután ezt az éneket már 1704 augusztusa előtt följegyezték a Szentsei-daloskönyvbe,⁸⁴ semmiképpen sem keletkezhett 1705 őszén. *Így a megjelölt két strófa sem vonatkozhat Herbeville 1705-ös erdélyi hadjáratára.* Azt már csak mellékesen kívánjuk megjegyezni, hogy Mikes Mihály — Thaly állításával ellentétben — nem menekült a zsibói harc után Moldvába, hanem Szamosújvárra ment, majd onnan Rákóczival Magyarországra vonult.⁸⁵

Fölmerül a nagy kérdés: ha az 5. és 6. strófák nem utalhatnak Herbeville 1705-ös támadására — illetve annak következményeire —, akkor vajon mely történeti eseményekre vonatkoznak? Ám ugyanez a kérdés föltehető a Szentseilejegyzés 4., 14. és 15. verszakaival kapcsolatban is, amelyek szemmel láthatóan konkrét történelmi eseményekre utalnak. Persze az is elmondható, hogy vajon miért nevezte volna egy állítólag a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett vers katonaszerzője „tokos”-nak és „rossz kalapos”-nak a vele szembe kerülő császári katonákat — amikor azok már több mint egy évtizede nem hordtak ilyen ruhadarabokat?

Miután az irodalomtörténeti kutatások alapján megkerülték a válaszadást a Rákóczi-szabadságharc idejére nehezen illeszthető tartalmi jegyek problémakörére, szükségessé válik ezek részletesebb vizsgálata és elemzése. Véleményünk szerint a versszakok egymásutániséga meglehetősen pontossággal követi a történeti időrendiséget — legalábbis a 4. szakasztól kezdve —, s igyekszünk ezt a sorrendet követni a tartalmi elemzésnél is. Véleményünk szerint a „*Nosza hajdú, firge (vagy fúrge) varjú...*”⁸⁶ kezdetű katonadal több verszaka tömörített, de meglehetősen pontos „hadikronikája” az 1689-es és 1690-es kuruc harcok eseményeinek. A könnyebb tájékozódás és eligazodás kedvéért szabadjon egész röviden összefoglalva feleleveníteni az események menetét, s ezután megkeresni azokat a versrészleteket, amelyek a történeteket tükrözik.

Míg az 1688-as esztendő a Szent Liga seregeinek átütő, s mindent elsöpörni látszó nagy diadalai jegyében zajlott le, az elkövetkező két év a megtorpanás, sőt jelentős területveszteségekkel járó kudarcok időszakává vált. A Balkánon győzelmesen előnyomuló császári seregeket először az 1688. szeptember 25-én bekövetkező francia támadás torpantotta meg, ami megmentette a már-már végső összeroppanás jeleit mutató török birodalmat is. Sőt, a lélegzetvételyi szünetet jól kihasználva, a török 1688 nyarán ellentámadásba ment át a közel 30 000 fővel csökkentett létszámú császári sereg ellen. Az ellenakció részét képezte az a sikeres hadivállalkozás, amelyet Thököly Imre hajtott végre *magyar és román*, valamint a rendelkezésére bocsátott török, tatár katonasággal. A mintegy 8000 főnyi hadoszlop először a Kladovo melletti erődöt foglalta el, majd július 15-én diadallal bevonult *Orsovába*. Az Erdély védelmével megbízott Heissler császári generális visszavonult Thököly elől, csupán *Karánsebest* látta el 400 főnyi őrséggel. A Thökölytől előre küldött Sándor Gáspár Mehádiát pusztán találta, s *Karánsebes* alól Temesvárra küldhette embereit. Szabaddá

83 *Thaly K.*: i. m. II. k. 99–100. o.

84 Szentsei György daloskönyve, 434. o. Vö.: A kuruc küzdelmek költészete, 818. o.

85 *Cseréi M.*: i. m. 356 o.

86 A Bathó-féle változatban „*fúrge* varjú”. *Kócziány L.*: i. m. 85. o.

vált az út Szófiától Temesvárig, ami önmagában is szép siker volt. Thököly ezt még növelte azzal, hogy augusztus 23-án vereséget mért az újpálankai császári helyőrségre. Thököly sikerei oly mértékben megriasztották a bécsi hadvezetést, hogy a haditanács Bádeni Lajos fővezért arra utasította, csupán a gyalogságát hagyván Belgrádnál a Duna jobb partján, a lovasságot vigye át a bal partra, az onnan várt ellenséges támadás megakadályozására. Bádeni Lajos azonban támadásba lendült a török főerők ellen, s augusztus 29-én Grabovácnál majd másnap Batocsinánál vereséget mért az arab Redseb pasa által vezetett török seregre. Szeptember 24-én Nisnél újabb csatára került sor, amely a törököt visszavonulásra kényszerítette. Dél-Szerbia megszállása után a császári haderő a *Duna völgyében nyomult előre*.

Bádeni Lajos ezt követően Heissler altábornagyot Szendrőn át Orsova visszafoglalására rendelte, maga pedig Kladova ellen indult, amelyet Thököly már elhagyott és visszahúzódott Nikápolyba. A császári hadvezér ekkor Csernecknél átkelve a Dunán *betört a Havasalföldre*, mire az itteni vajda csapataival és udvarával visszahúzódott *Moldva felé*. A hadakozás 1689-es alakulása azt látszott alátámasztani, hogy a császári sereg a francia támadás ellenére is folytatni tudja a megkezdett sikersorozatot a török fronton.

Az 1690-es esztendő azonban ugyancsak rációfolt ezekre a hiedelmekre! A nagyvezérré kinevezett Köprülü Musztafa hatalmas hadsereget szervezett és már az év elején nagy sikereket ért el a császáriak ellen. Nyáron Nist majd Szendrőt foglalta vissza, októberben pedig Belgrádot. Ez a támadás ismét olyan pánikot keltett Bécsben, hogy már nem csak Buda elestétől tartottak, de még a császárváros sorsáért is aggódtak! A pánikhangulathoz jócskán hozzájárult Thököly ez évi erdélyi hadivállalata, amelynek során a Habsburg-uralom alá került fejedelemség néhány hétre elveszett Bécs számára. Ezt azért is súlyosnak tekintették, mert Bádeni Lajos fővezérnek az volt a szilárd meggyőződése, hogy a magyarországi területek megvédésének stratégiai előfeltétele Erdély birtoklása.⁸⁷

Thököly hadiakciója júliusban indult, amelyben a kurucokon kívül török, tatár és havasalföldi *román katonák* vettek részt. A fejedelemség védelmét irányító Heissler tábornok érthetően a szorosokon várta a betörést, s emiatt *Karánsebeshez* — a Vaskapu védelmére —, valamint a bodzai és a töröcsvári szorosok oltalmazására küldött csapatokat. Thököly azonban serege zömét kietlen helyeken, „hol soha lovas ember s talán gyalogos sem járt”, áthozta és augusztus 21-én Zernyestnél megsemmisítő vereséget mért Heissler hadára. A vereség hírére Bádeni Lajos Belgrádot sorsára hagyva Thököly ellen indult, s a Vaskapu szoroson *Karánsebest* érintve Erdélyben termett. Thökölynek arra még volt ideje, hogy szeptember 16-tól 29-ig országgyűlést tartson Keresztényszigeten, ami után azonban *Székelyföldre* vonult, majd október végén kiszorult a fejedelemségből. Novemberben, decemberben, sőt 1691 nyarán is tett kísérleteket Erdély visszaszerzésére, aminek a reménye csupán az augusztus 19-i szalánkeméni nagy török vereség nyomán enyészett el visszavonhatatlanul.⁸⁸

Úgy véljük, hogy e két háborús esztendő eseményeinek még ily vázlatos áttekintése is közelebb vihet bennünket a vers eddig homályos értelműnek mondott részletei megfejtéséhez. Mindenekelőtt világossá válik az, hogy miért szerepel oly sok román szó, név és kifejezés a versben?⁸⁹ A havasalföldi csapatok

⁸⁷ A császári csapatok 1689-es és 1690-es török elleni hadműveleteiről német források alapján áttekinthető összképet ad *Bánlaky (Breit) J.*: i. m. XVII k. 363–408. o.

⁸⁸ Thököly 1690-es erdélyi hadivállalkozásáról — annak politikai háttérével és következményeivel együtt — átfogó képet ad *Szácseczky L.*: Thököly erdélyi fejedelemsége. Századok, 1898. évf.

⁸⁹ Így a 3. és a 6. versszakokban.

mindkét esztendőben együtt harcoltak Thököly kurucjaival. 1689-ben a havasalföldi fejedelem Thökölyhez küldte udvari katonáit is kiképzésük végett, arra hivatkozva: „azok nem tudván az hadi dolgokat, tanítsuk, igazgassuk őket”.⁹⁰ A hosszabb időn át együtt táborozó magyar és román katonák közötti csipkelődésre utal az „*ungur-bungur*”, valamint a „*rumij*” vagy „*rumuj*” kitétel.⁹¹ Érthetővé válik Havasalföldének Moldvára való futása is,⁹² amely 1689 végén történt, amikor a császári csapatok megszállták az országot.

A vers a 15. szakasz *Dévára* és *Görgényre* történő utalása alapján egyértelműen az 1690-es, a *keresztényszigeti országgyűlés után* született.⁹³ Amennyiben a 18. versszak a tényleges hazatérésről számol be, akkor az is elmondható, hogy *október 19-ét követően*.⁹⁴ Némely szakaszban összemosisódnak az utalások az 1689-es és az 1690-es hadieseményekre. Így például a 4. szakasznak a Budára és Egerre vonatkozó sorai⁹⁵ egyaránt utalnak a két esztendőben egymásután támadt riadalomra.⁹⁶ Karánsebes is többször „*behumta jobb szemét*”⁹⁷ e két esztendő alatt.⁹⁸ S a Tiszának, Dunának, Szávának és Drávnak is többször „*megváltozott íze*”,⁹⁹ ahányszor csak átkelt a „*német*” ezeken a folyókon.¹⁰⁰ Két eseményt rögzít az a kitétel is, miszerint „*Brassónak az küfala / Pogácsábúl rakva*.”¹⁰¹ Egyrészt az 1689-es brassói nagy tűzvészt, amelynek során a városfalak annyira megrongálódtak, hogy szinte védhetetlenné váltak.¹⁰² Másfelől utalhat arra a nagy mennyiségű élelmiszerszállítmányra is, amelyet a Thökölyvel rokonszenvező brassóiak a zernyesti csatát követően küldtek a kuruc táborba.¹⁰³ A szászok pozitív magatartását idézi a Szebennel foglalkozó 14. szakasz is, amelyben a szerző nyílt kiállásra biztatja a város lakóit, figyelmeztetve őket: „*Mert ha külön csak félen vonsz, / Megüt amaz csalfa*” — ti. a labanc.¹⁰⁴ A 8., a 9., a 10., a 11., a 12. és a 13. versszakok pontos beszámolókat adnak arról az eseményről, hogy a keresztényszigeti országgyűlés Thököly kívánságára nagy mennyiségű élelmiszert szavazott meg a hadak tartására, mely alkalommal sorra vették az egyes vidékek császáriak által történt kizsákmányoltságát és adózásképességét.¹⁰⁵ Elmondható, hogy a szerző ez alkalommal is — akárcsak

⁹⁰ MHHS XXIII. k. 39. o.

⁹¹ Az „*ungur-bungur*” például még a két világháború között is a magyarok általánosan használt gúnyneve volt az akkori Romániában.

⁹² Cserei M.: i. m. 188. o.

⁹³ A keresztényszigeti országgyűlés végzéseit l.: MHHS XXIII. k. Vö.: EOE XX. k. A 8. tc. szől *Görgény* és *Déva* Thökölynek történt elzalogosításáról.

⁹⁴ Szádeczky L.: i. m. Századok, 1898. 422–423. o.

⁹⁵ Ez a két sor sem teljesen azonos a Szentsei-féle és a Bathó-féle változatokban. Míg az előbbiben így szerepel: „*Gyászolj Buda! Eger tornya / Fönnyen hányja füstöt;*” (310. o.) a másik lejegyzésben ezt olvashatjuk: „*Gyászol Buda, Eger vára / Jelen hagyja füstöt.*” (86. o.) Úgy véljük, a második változat tekinthető érthetőbbnek, amely az *ellenséges támadást jelző füstre* vonatkozik.

⁹⁶ Az 1689-es riadalomra l. pl. *Kriegs-Chronik Oesterreich-Ungarns III.1. 120. o.*, az 1690-es pánikhangulatra l: *Bethlen M.*: i. m. I. k. 405–407. o.

⁹⁷ A Szentsei-lejegyzésben: „*Karánsebes, Kisbelényes / Behumta jobb szemét.*” Az *tokosnak, rossz fattyúnak / Nem állhatja kezét.*” (310–311. o.) A Bathó-féle változatban: „*Karánsebes, Kús Belénes / Behumta jobb szemét, / A Tokosnak, rossz fattyúnak / Nem állhatja kezét.*” (86. o.)

⁹⁸ Szádeczky L.: i. m. Századok, 1898. 330., 332., 336., 338. o.

⁹⁹ A Szentsei-lejegyzésben: „*Az német is hogy általjött, / Megváltozott íze.*” (311. o.) A Bathó-lejegyzésben: „*Az Tokos es hogy általment, / megváltozott íze.*” (86. o.) E sorok összehasonlítása azt sugallja, hogy a Szentsei-változat az eredetibb, hiszen a Balkánon tartózkodó kuruc katonák számára a német vagy tokos „*általjött*” a folyókon.

¹⁰⁰ A császári csapatok többszöri folyamátkezelésére l. *Bánlaky (Breit) József* id. munkáját.

¹⁰¹ Szentsei György daloskönyve, 313. o. A Bathó változatban: „*Brassónak a köfalát / Pogácsából rakták.*” (88. o.) Az eredeti kéziratban: „*pocsából*” van. L. uo.

¹⁰² Cserei M.: i. m. 193–194. o.

¹⁰³ L. névtelen brassói kortárs emlékiratát: „*Des Grafen Tököli Einfall in Burzenland, dessen Schlacht bey Tohan und Zernest und Abmarsch aus Siebenbürgen anno 1690 den 13 Aug. bis 1691 den 13 May*” (*Kiadva Kemény J.*: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, II. k.) 248–254. o.

¹⁰⁴ Szentsei György daloskönyve, 313. o. A Bathó-változatban: „*Ha csak kullogsz, vaj felé vonsz / Majd megüt az csalfa!*” 87. o.

¹⁰⁵ A keresztényszigeti országgyűlés Thököly kívánságára hadélelmezésre 32 000 köböl búzát, 100 000 köböl zabot, 4232 db vágómarhát, nagy mennyiségű vaját, mézet és bort szavazott meg. A terhek szétosztásánál figyelembe vették, hogy mely területeket milyen mértékben élte ki a „*tokos*”, vagyis a császári katonaság. Erről szól a 8-tól 17-ig terjedő versrés.

Déva és Görgény esetében — az országgyűlésen elhangzottakat verselte meg. Ez viszont arra utal, hogy maga is jelen volt ott, minden valószínűség szerint Thököly közvetlen kíséretében.

Fölmerül a kérdés: vajon miért nincs konkrét utalás a versben a zernyesti ütközetre? Hiszen ez a hadiesemény kétségtelenül a legjelentősebb momentuma volt a megénekelte időszaknak. Erre lehetne azt a választ is adni, hogy bizonyára volt a versben egy Zernyestre utaló rész, ami az első lejegyzésig eltelt másfél évtized alatt kikopott abból. Hiszen az eddig ismertté vált három XVIII. századi lejegyzés mind terjedelmében, mind tartalmában meglehetősen eltérő.¹⁰⁶ Lehetséges azonban az is, hogy a vers eredetileg sem szólt a zernyesti összecsapásról. Ez magyarázható azzal, hogy a háromszéki székely szerzőnek gyászos esemény számba ment az a harc, amelyben oly sok honfitársa lelte halálát a túldalalon állva!¹⁰⁷ Hivatkozhatnánk arra is, hogy a „*Csinom Palkó*”-ban sincs konkrétan megnevezve a szikszói győzelem, pedig az is ugyancsak jelentős volt a kurucok szempontjából! Ezzel kapcsolatban azt is elmondhatnánk, hogy a gyakori fegyveres összecsapásokban aktívan részt vevő katonáemberek tudatában és szóhasználatában nem úgy éltek az események, hogy „szikszói csata” vagy „zernyesti csata”, hanem mint egyik „harcz” vagy „próba” a többi között.

Ez a momentum — párosulva azzal, hogy a szerző az ellenség katonáit kétszer is „tokos” néven említi — valószínűsíti katonai voltát, de legalábbis gyakori közöttük forgolódását. Ha átböngésszük az egykorú forrásokat, azt találjuk, hogy szinte kizáróan csak a katonák említették ezen a néven a császári sereg harcosait. Lehetséges, hogy amolyan katonai „zsargon” kifejezés volt, amely nem ment át úgy a közhasználatba, mint például a „labanc” szó?¹⁰⁸ Ez a momentum viszont azt sugallja, hogy a „*Nosza hajdú*” szerzőjét Thököly katonái között keressük. Igen ám, de mikor és hogyan kerülhetett egy háromszéki székely katoná a Thököly hadába? Hiszen székelyek csak akkor küzdöttek a kurucok mellett, amikor Apafi és Teleki aktívan támogatták a Habsburg-ellenes küzdelmet. 1686-ban például Thököly ellen harcoltak az erdélyi katonák, őt szorították ki egy rajtaütéssel Hunyad-megyéből.¹⁰⁹ Igaz, nem sokkal ezt követően meg hasonlottak a székelyek az erdélyi vezetéssel, s önkényesen eltávoztak a szebeni táborból.¹¹⁰ Ezek közül néhányan ekkor is csatlakozhattak a Várad környékén táborozó Thökölyhez. Ám már korábban is, hiszen Thököly a fogságból kiszabadulva Erdélyben is toborzott katonákat az elfogatásakor szétszéledettek helyett.¹¹¹

A katonadal szövege három változatban is fennmaradt az utókor számára. Úgy tűnik, hogy *elsőnek* Szentsei György jegyezte le a Dunántúlon 1704. *augusztusa előtt*, de ezt csupán abból lehet következtetni, hogy ez a leghosszabb, legteljesebbnek tűnő változat. Az a feltételezés, hogy a verset Szentsei 1704-ben jegyezte volna le csupán abból következett, hogy a vers — mint Rákóczi-szabadságharc korában keletkezett költemény — 1703 decemberénél nem lehetett korábbi születésű, és mint ilyen csak az 1704-ben Károlyi Sándorral a Dunántúlra vonuló volt thökölyánus katonákkal juthatott el Szentseihez.¹¹² Azonban ha a vers 1690 végén, vagy kevéssel ezután keletkezett, az korábban is eljuthatott

106 L. ezzel kapcsolatban a 112—116. sz. jegyzeteket.

107 L. Cserei M.: i. m. 203—204. o., Vö. Szádeczky L.: i. m. Századok, 1898. 246. o.

108 A „tokos” jelzőt a XVII. században többnyire olyan szerzők használták a császáriakra, akik maguk is harcolók voltak. A kortárs írók közül pl. sem Babocsay, sem Cserei nem nevezte így a császáriakat, noha a „labanc” gúnynevet ők is használták.

109 Komáromy A.: Thököly erdélyi hadivállalata, 1686. HK 1890. évf.

110 Cserei M.: i. m. 158—160. o. Vö. Bethlen M.: i. m. I. k. 347., 358—359. o.

111 L. erről Thököly Imre levelei, 262., 263. o.

112 Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához, I. k. 338—341. o.

a Dunántúlra bármely Thököly szolgálatából átállt, vagy az ő fogságából csere útján kiszabadult dunántúli magyar katona révén. Átállás és fogságból való kiszabadulás meglehetősen nagy számban előfordult a kilencvenes években is,¹¹³ s így bőven akadhatott olyan személy, akinek a révén még a századforduló idején elkerülhetett a vers a Dunántúlra.

A hús versszakos Szentsei-féle lejegyzésnél öt szakasszal rövidebb az erdélyi Bathó Mihály énekeskönyvében fennmaradt változat. Erről csak annyit lehet bizonyossággal megállapítani, hogy 1696 után jegyezték le, feltehetően a kolozsvári unitárius iskolában, valamikor a XVIII. század elején. Sajátos módon éppen az az öt versszak hiányzik ebből a változathoz, amelyből azt lehetett megállapítani, hogy a vers szerzője háromszéki lakos és székely volt, és nem a szerző hazatéréseivel fejeződik be a vers.¹¹⁴

A harmadik, töredékesen fennmaradt változatot 1716-ban írta be a dalkönyvébe csikszentléleki Bocskor János. „Eleje kiszakadt” írta az 1872-es kiadásnál Thaly.¹¹⁵ A hiányzó rész a Szentsei-féle változathoz képest a nyolc első strofa — éppen az 1689-es történelmi eseményekre utaló részek —, valamint a 9-ik szakasz első két sora. Érdeemes megjegyezni, hogy a megmaradt rész sem egyezik pontosan sem a Szentsei-féle változattal, sem a Bathó Mihály énekeskönyvében fennmaradttal. A Bocskor-féle változatban elolvasható utolsó versszakot minden bizonnyal maga a leíró költötte és toldta hozzá az eredeti vershez.¹¹⁶

A „*Nosza hajdú, firge varjú*” kezdetű katonadalt Thaly „*Erdélyi hajdútánc*” cím alatt adta ki, amit átvettek a későbbi kiadványok is.¹¹⁷ A régi lejegyzésekben a versnek nem volt ilyen címe. Szentsei „*Cantio alia*”, Bathó „*Cantio novi*” cím alatt jegyezte le. A Bocskor-féle lejegyzésnek az eleje hiányzik, s így nem tudjuk, hogy ő milyen címet adott a versnek. Kétségtelen tény, hogy Thökölynek 1689-ben és 1690-ben is voltak „hajdúi” — vagyis az akkori szóhasználatban gyalogos katonái. Más kérdés, hogy jártak-e ezek úgynevezett „hajdútáncot” és hogy egyáltalán milyen is volt a „hajdútánc” a XVII. században? Takáts Sándor a magyar gyalogságról szóló jeles művében azt írta: „Az úgynevezett *hajdútáncot* a magyar katonaság minden fegyverneme eltanulja. Ezt a *hajdútáncot* a XVI. században *toborzónak* is hívták, s nemcsak verbuválás idején járták, de a *csaták és várostromok alkalmával* is, hogy az ellenséget ezzel is *bosszantsák*. Zenekísérettül ehhez a tánchoz rendszeren a *duda*, vagyis a *tömlősip* szolgált. A legrégebb magyar gyalogság, (még a *huszárság* is) *trombita* helyett a *tömlősipot* használta. Az úgynevezett *török sipot* és a *tárogató sipot* a 16. század közepén kezdik használni.”¹¹⁸ Járatlanok lévén mind a törökkori tánc történetben, mind ezen időszak zenetörténetében, érdemben nem tudunk hozzájárulni Takáts Sándor erre vonatkozó megállapításainak helytállóságához. Több évtizedes kutatásaink során egyetlen XVII. századi iratban sem találkoztunk sem a hajdútánc, sem a toborzótánc előfordulásával, vagy azzal, hogy ebben a században Magyarországon és Erdélyben táncsal toboroztak volna. Olyasmivel sem találkoztunk, hogy a Habsburg-ellenes hadseregek katonái akár várostrom idején, akár nyílt ütközetben táncsal „bosszantották” volna a „tüzes” ellenfelet! Inkább olyan adatok kerültek elő, hogy vonakodtak rohamra menni a falak ellen — ami miatt többnyire halálra ítélt katonák közül kerültek ki az

113 L. erről többek között MHHS XXIII. k. 751. o., vagy MHHS XV. k. 297., 397. o.

114 E változatban a vers így zárul: „*Marosszékről, Udvarhelyről / Juték Háromszékre: / Szépségére, tetszésére / Mása nincs Erdélynek! / Isten tartsa, szaporítsa / Gabonáját benne.*” (Köczány L.: i. m. 88. o.)

115 Thaly K.: i. m. II. k. 104. o.

116 „*S el ne felejts, — inkább élts / Jóízű étkekkel. / Csik országa — Gyergyó vára / Igen sovány jöjde, / Kí próbálta — az tudhatja, / Vagy az ki lakhatta.*” (Uo.)

117 MHHS XXIII. k. 57., 735. o.

118 Takáts S.: i. m. 41. o.

elől rohamozók —, s hogy a nyílt csatákból az első kemélyebb ellenállásra a lovasok elfutottak, minek következtében a gyalogosok túlnyomó részét lemészárolták!¹¹⁹ Amint már szoltunk róla, a katonák minden biztonnal táncoltak is a tábornokok mellett vagy a téli szállásokon, amihez a kuruc seregeknél is rendszeresített síposok, trombitások és dudások „húzták” a „talp alá valót”.¹²⁰ A katonák ropta táncok koreográfiájáról pusztán elképzeléseink vannak. Apor Péter szerint a XVII. századi Erdélyben „nem ugrándoztak kecskemódon”, hanem „szép halkal járták” a táncot. Az általa felsorolt táncfajták között nem szerepel sem a hajdútánc, sem a toborzótánc.¹²¹ Igaz, ő csupán a „jobb társaságban” szokásos táncokról szól, de éppen a Szentsei-daloskönyvből tudjuk, hogy ifjak járták társaságban is az úgynevezett „hajdútáncot”. Arról viszont ez a vers sem tájékoztat bennünket, hogy vajon milyen mozgáselemekből tevődött is össze az említett tánc?¹²²

A „*Nosza hajdú*” kezdetű katonadal első három szakasza gyors, sőt vad táncra utal. Arra vonatkozóan, hogy a jelzett „katonatánc” elemei a közelharcban tett harci mozdulatok imitálásából álltak-e vagy a régi pásztorfoglalkozás során kialakult tánclemek éltek-e tovább benne? — csupán találgatásokra vagyunk utalva, s így erről hosszabban szólni célszerűtlen lenne. E három versszak különben is több olyan részletet tartalmaz, amelyről ma még nem tudjuk a homályt eloszlatni. Így például nem teljesen világos a „*firge varjú*” értelmezhetősége, vagy az, hogy kire értette a „*tollas*” megjelölést? Az egyik változatban „*Palkó*” a „*kurvaifia*”, a másikban „*Gyurka*”, ám egyikből sem derül ki, hogy vajon kire vonatkozik ez a korántsem hízegő megjelölés? Ki lehetett vajon az a „*Kis Péter*” — vagy „*küs Péter*”, akinek valaki a „*bal sarját*” adta? (Ha a stílusjegyek alapján gyanítható Felvinczi György volt a szerző, úgy a „*Gyurka*” név — kissé vaskos öniróniával — minden biztonnal őt rejti.)

Történelem-meditáció e két katonadal kapcsán

A vizsgált két vers keletkezési idejének és körülményeinek a tisztázatlansága ismételtelen föl hívja a figyelmet arra, hogy a XVII. század végi kuruc harcok és a harcokat vívó katonaság története még ma is mennyire feldolgozatlan területe mind a történeti, mind a hadtörténeti irodalomnak! Első pillanatban szinte hihetetlennek tűnik: a három évtizedes fegyveres harcot vívó katonaság és annak hadművészete történetéről mindmáig még egy hosszabb összefoglaló cikk sem jelent meg, nemhogy tanulmány vagy monográfia. A korszak problémáihoz és a kuruc katonaság lelki világához valami csodálatraméltó beleérző képességgel mindeddig Ady Endre jutott a legközelebb, de a megézés nem nyújthatott elegendő támpontot, fogódzót az irodalomtörténészeknek minden egyes kuruc vers eredetének pontos felderítéséhez. Így a történetírásban még ma is mutakozó fehér foltok nyomán az irodalomtörténet a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett versek közé sorolt jóformán minden olyan kuruc tárgyú költeményt, amelyben nincs határozott konkrét utalás XVII. századi eredetre, illetve Thököly vagy valamelyik ismert thökölyánus személyiség nevére. Minden bi-

119 L. erről részletesebben Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 125–126., 178., 188. o. A hajdúk harcmódjáról részletesen legújabbán L. Nagy L.: Bocskai István a hadak élén. (Kiadás alatt.)

120 Thököly udvari zenészeiről, akik veje mentek a táborba is, l. Bruckner Gy.: Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása. Lőcse, 1914. 10–11. o., vagy Székely J.: Thököly Imre udvartartása. Budapest, 1912. 68. o. A csapatoknál rendszeresített zenészekre többek között l. Bujdosók Levéltára, 235. o.; Bubicz Zs.: l. m. 372. o., vagy Századok, 1904. évf. 114–115. o.

121 L. Apor P.: l. m. 43–45. o.

122 A Szentsei-daloskönyvben „*Cantio elegans*” cím alatt közölt versben az alábbiakat olvashatjuk: „*Az ifjak is peniglen hegedülnek, lántolnak, / Hajdútáncot járnak.*” (l. m. 64. o.)

zonnal ilyen megfontolások alapján minősült a Rákóczi-szabadságharc végén — vagy azt követően — keletkezett versnek a több változatban is fennmaradt „*Nyalka kurucz*” című költemény is, jóllehet az könnyen keletkeztethető például a török 1683-as bécsi vereségét követő időben, amikor a kurucoknak menekülniük kellett a Dunántúlról. Több tartalmi jegy utal XVII. századi, mint későbbi eredetre. Hasonló gondolatokat vet fel azonban „*A magyar városokról*”, valamint „*Az erdélyi városokról való ének*” feltételezett eredete is,¹²³ amelyeket szintén érdemes lenne újabb tartalmi vizsgálatoknak alávetni.

A „*Csinom Palkó*” és a „*Nosza hajdú*” kezdő kuruc katonadaloknak — vagy legalábbis azok egyes részeinek — Thököly-kori eredete természetesen nem pusztán az idevágó irodalomtörténeti megállapítások korrekcióját jelenti, hanem a közel fél évszázados kuruckor egyes jelenségeinek újabb vizsgálatára kell hogy ösztönözze a korzakkal foglalkozó történettudományt is. Az igaz, hogy például a „*Csinom Palkó*” korábbi keletkezése fölmentheti a Rákóczi-kori kutatókat a parasztok pofozására és kirablására nyíltan biztató versszak további magyarázatának a terhe alól, hiszen ily módon e negatív jelenség Thököly kurucainak a számlájára kerül, akikről úgyszólván már oly sok rosszat leírtak még a magyar historiában is!¹²⁴ Am szembe kell néznünk például azzal a problémával, hogy a kuruc katonatömegek a több mint négy évtizedig tartó „*Miska-világ*”-ból a Thököly-kort, a méltatlanul történelmi félszázadba szorult „kuruc-király” szolgálatát tekintették a reményt keltő, szívet dobogtató, igazi kuruckornak.

Erről különben kaptunk már jelzéseket a Rákóczi-szabadságharc első felében keletkezett szegénylegény-énekekből is, csak valahogyan elsiklott felette a figyelmünk. A kiábrándult szegénylegények Rákóczi szolgálatában az alighogy „*meghidegült véru*” „*jó Thököly Imrét*” idézték, sirták vissza, és az is világosan kitűnik ezekből a versekből, hogy miért: „*Nincs becsületi a katonának, / M i n t v o l t r é g e n t é n a k u r u c o k n a k.*”¹²⁵ A történeti és irodalomtörténeti elemzések e nosztalgikus panasz magyarázatánál csupán a Rákóczi-szabadságharc keretei között mozogtak: az 1703-as remények tovatűnésével, s a vitézek akkori „becsületinek” — megbecsülésének — fogyásával indokolták az elkeseredést. Az újabb elemzésekben a „szegénylegény” azonosult azzal a jobbágykatonával, aki 1706-ra már többnyire meghasonlott „a nemesi vezetés alatt álló szabadságharcossal.”¹²⁶ Noha a szegénylegények azonosítása a termelő munkából katonának állt jobbágygal több pontatlanságot rejt magában — hiszen a XVII. század második felében inkább a termelő munkából kiszakadt szabad hajdúk vagy szabad legényeket neveztek szegénylegényeknek —, annyi bizonyos, hogy a panaszok kiéleződött osztályellentéteket is tükröznek. Am nem szabad arról sem elfeledkeznünk, hogy a szabadságharcot szinte az első napoktól végigkísérte egy hol élesebb, hol tompább belső harc is Rákóczi és környezete, valamint a régi kurucok, a volt thökölyánusok között. Az idézett versrészlet is kon-

123 *Thaly K.*: i. m. II. k. 131–143., 189–193., 296–307. o. Vö.: Magyar költészet Boeckaytól Rákócziig, 315–317., 490. o., vagy A kuruc küzdelmek költészete, 830–831. 843–844., 851. o. A „*Magyar városokról*” 1953-as kiadásában azt olvashatjuk: „Feltűnő az erdélyi hajdútánc-cal, a *Csinom Palkó*-val és a gyűjtőmunkánkban nem közölt, Felvinczy Györgynek tulajdonított kolozsvári verssel (*Kolozsvár a kuruc ostrom alatt*) való rokonsága. Mind a négy képsorozatokat vonultat el az olvasó szeméi előtt, s ritmusuk is egyező. Hangulati, stílusi egyezésük is szembetűnő.” (i. m. 490. o.) A „*Magyar városokról*” című versben nézetünk szerint meglehetősen pontosan nyomon követhető a nyolcvanas évek hadieseményei. A kutatás, úgy tűnik, figyelmen kívül hagyta azt a körülményt, hogy az 1683-as Bécs elleni támadás idején a Dunántúli Thökölynek hódolt.

124 Thököly hadseregéről jóllehet egyetlen összefoglaló jellegű elemzés, értékelés mindmáig nem jelent meg, ennek ellenére történeti irodalmunk — alapvetően II. Rákóczi Ferenc értékeit követve — számos, nem kellően megalapozott elmarasztalással illette a kuruc-király hadinépét.

125 A kuruc küzdelmek költészete, 550. 559. o.

126 Magyar költészet Boeckaytól Rákócziig. Bevezetés, 24. o. Vö.: A kuruc-küzdelmek költészete, 835. o.

rétan erre az ellentétre utal: a Thököly-felkelés katonái voltak azok a „régentén” becsben álló kurucok, akiket a szerző felemlített. Rákóczi ugyanis kezdetől fogva szembe helyezkedett a kuruc név vállalásával, sőt — amint arra a legújabb kutatások fényt derítettek — még tilalmazta is e név használatát!¹²⁷ Fölöttébb érdekes, hogy egymást követő nemzedékek történetíróinak a figyelme elsiklott afölött, hogy a „kurucok Nagyságos Fejedelme” egyetlen levelében vagy egyéb írásában sem nevezte sem magát, sem híveit kurucnak! Még akkor sem, amikor például a híres gyömrői beszédében közvetlenül szólt a katonákhoz, nem kis számban éppen volt thökölyánus kurucokhoz. Ennek tükrében joggal elmondható, hogy aki a szabadságharc katonái közül kurucnak nevezte magát, ezzel — tudatosan vagy öntudatlanul — szembehelyezkedett a mozgalom vezérével, akinek a tudatában ez a név egyet jelentett a Thökölyhez való tartozással, a thökölyánus elvek követésével.¹²⁸

Jóllehet egészen a legutóbbi időkig elkerülte a figyelmünket a kuruc név vállalása és a „thökölyánusság” közötti szoros kapcsolat a szabadságharc idején, ám Rákóczi és a thökölyánusok e konfrontációja már Thaly figyelmét is felkeltette.¹²⁹ Történetírásunk azonban a későbbiek folyamán hajlott arra, hogy az összeütközések okát szinte kizárólagosan abban lássa: Thököly — Rákóczival ellentétben — szabad utat engedett tisztjei és katonái gatlástanal prédavágyának, hatalmaskodásainak, anarchikus törekvései kiélésének, s az ehhez szokott thökölyánusok ezek tilalmazása miatt fordultak szembe a reguláris hadsereg megteremtésén fáradózó Rákóczival. Az ilyen és ehhez hasonló magyarázatok elfogadásánál azonban ajánlatos a fokozott óvatosság! Thököly hadseregének fegyelmi állapota ugyanis nem volt rosszabb bármelyik XVII. századi magyar hadseregénél, és az sem mondható el joggal, hogy Rákóczi hadserege minden regularizálási törekvés ellenére fegyelmezettebb lett volna Thökölyénél. A „kuruc király” az 1685-öt követő emigrációs időszak alatt is kemény kézzel fegyelmezte katonáit, amit annál könnyebben megtehetett, hiszen azok szorosan az ő személyéhez kötődtek „Nagy Törökországban”. Más kérdés az, hogy a karlócai békekötés után a magyarországi és erdélyi hegyek és nádasok rejtekében lappangó volt thökölyánusok a bujdosás esztendei alatt ugyancsak elvadultak: életmódjukban és életfelfogásukban fölöttébb közel kerültek a közönséges erdei rabló-haramia néphez. Ez a jórészt társadalmon kívülivé vált réteg azonban nem azért került éles ellentétbe mindenfajta regularizálási törekvéssel, mert thökölyánus volt, hanem azért, mert korábbi életvitele olyan szokásokat tett úrrá rajta, amelyek nehezen voltak összeegyeztethetők bármiféle szervezett, rendezett életmóddal, s különösen pedig a katonai fegyelem követelményeivel.¹³⁰

Rákóczi azonban nemcsak az erdőkből és nádasokból előkerült s ott ugyancsak elvadult volt thökölyánusokkal került éles ellentétbe, hanem azokkal is, akik a „kuruc király” mellől jöttek az ő szolgálatába. A fejedelem ugyanis fölöttébb kárhóztatta a thökölyánus tisztek hadászati és harcászati elgondolásait,¹³¹ amelyek alapvető kérdésekben tértek el a Rákóczi és szűkebb környezete által vallottaktól. Az összeütközések egyik sarkalatos pontja a nyílt, nagy csaták és ütközetek vállalása, illetve azok mindenáron való kerülése volt. Az utókor történeti és hadtörténeti irodalma hajlott afelé, hogy a nézetek ezen

127 Nagy L.: Kurucok és labancok a magyar történelemben. HK 1979. 2. sz. 266—267. o.

128 Uo. 269—270. o.

129 Thaly K.: A b. Orlyai s gr. Serényi család. Századok, 1898. évf.

130 A problémával részletesen foglalkozom a „Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben” c. kiadás alatt levő munkámban.

131 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Budapest, 1978. 337. o.

konfrontációjában egyértelműen a nagy csatákat vállaló Rákóczi igazát tegye magáévá és elvesse a főként portyázó hadviselésre szorítózköző thökölyánus elveket. Vitathatatlan, hogy a Rákóczi vezette küzdelem nemcsak más politikai, hanem eltérő stratégiai viszonyok között zajlott le, mint a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek. Amíg ugyanis a Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és Thököly vezette küzdelmeknek — egészen a visszafoglaló háború diadaláig — olyan hátszorgója volt az erdélyi fejedelemségben és az annak határait szavatoló török hatalomban, ahol elérhetetlenné és sebezhetetlenné váltak a császári hadsereg számára, II. Rákóczi Ferencnek már nem adódott ilyen fölöttébb kedvező lehetőség. Emiatt ő nem is kerülhette el úgy a nyílt szembeállást, ahogyan azt az elődök tették.¹³² Úgy tűnik, hogy ezt az alapjaiban megváltozott helyzetet a volt thökölyánusok többsége nem ismerte fel, s emiatt eleve elvetette minden nyílt csata vagy ütközet vállalását, arra hivatkozva, hogy alkalmatlan a kuruc katonaság ilyen harcra. A sorozatos csatavesztések — amelyek egyúttal sokkal nagyobb vérvesztéssel is jártak, mint a korábbi Habsburg-ellenes küzdelmek harcai,¹³³ az ő igazukat látszottak alátámasztani. Érthető tehát, hogy ezt a „thökölyánusnak” nevezett — de valójában az egész XVII. századi Habsburg-ellenes hadviselésre jellemző — álláspontot szívesen magukévá tették a nagy vérvesztéseket szenvedő kuruc katonák is. Ez viszont Rákóczi és környezete részéről váltott ki éles ellenvéleményeket, s az egész thökölyánus hadviselés sommás elítélését és elvetését.¹³⁴

A jövőbeni kutatásokra hárul majd annak a kiderítése, hogy elkerülhetetlenül szükség volt-e mindazon véres, vesztes csaták vállalására, amelyek a szabadságharc folyamán végbementek? Ezzel függ össze annak eldöntése is, hogy a konfrontálódó álláspontok képviselői közül kinek mikor, mennyiben volt igaz? Ma még korai volna felelősségteljesen állást foglalni a felmerülő kérdésekben. Arról azonban, hogy maguk a kuruc katonák miként látták és ítélték meg a dolgokat, az egykorú énekekből, katonadalokból fölöttébb értékes tájékoztató jelzéseket, támpontokat kaphatunk. Mert igaz, hogy az események forgatagában benne élők nem láthatják történelmi távlatból a saját „történésüket” — s emiatt nem is lehet egyedüli mércének tekinteni a kortársi értéktételeket —, ám az is könnyen tévutakra vezethet bennünket, ha nem részesítjük kellő figyelemben azokat. Éppen ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az üzeneteket sem, amelyek például a „Csinom Palkó” vagy a „Nosza hajdú” kezdetű katonadalokból szólnak hozzánk immáron három évszázad távlatából. Vallanak többek között arról, hogy a Thököly-felkelés két felívelő szakaszában a katonák még milyen töretlenül hittek a kuruc világ végső győzelmében. Jóllehet ez a négy évtizedes „Miska-világ” nem ugyanazt jelentette a részt vevő osztályok és rétegek tagjainak, ám az európai haladás periferiájára szorított nemzet egésze előtt a régi dicsőség újraeledésének reménysugarát villantotta fel. E bizakodás szellemében buzdította a katonaköltő is a „jó katonát” és a „fürge hajdút” arra, hogy: „Nosza! most is üzzük vágjuk / Mind ellenségünköt, / Mutassuk meg nemzetünknek / Jó vitézségünköt!”¹³⁵

132 Legújabbban I. erről: Magyar Hadtörténet I. k. (kiadás alatt).

133 A vérvesztésekre l. pl. Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 421. o. Vö.: Cserei M.: i. m. 474–475. o., vagy újabban pl. J. Marvány: Verdunkelte ungarische Lehnwörter in Bonyhader deutschen Dialekt. Acta Germanica et Romanica. Tom. II. JATE Szeged, 1967. 56–57. o.

134 Rákóczi a thökölyánusokról olyan véleménnyel volt, hogy azok „inkább rablók voltak, mint tisztek”. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai... I. m. 1978. 333. o.

135 A kuruc küzdelmek költészete, 473. o.

„NOSZA RAJTA, JÓ KATONÁK, IGYUNK EGÉSZSÉGGEL!”

Размышления о происхождении двух ратных песен куруцев

Резюме

Литературоведы и историографы относят две знаменитые боевые анцевальные песни, начинающиеся словами «Чином Палко...» и «Носа хайду, фирге варью...» — с момента их создания в 1872 году — к самобытной поэзии куруцев времен освободительной борьбы, возглавленной князем Ференц Ракоци II. Кальман Тали, первым опубликовавший эти песни, и более поздние издатели сходятся во мнении о том, что о времени рождения этих ратных песен можно судить лишь на основании умозаключений. Однако их анализы оставляют без внимания ряд существенных моментов, которые ставят под вопрос достоверность вывода, будто эти стихи действительно могли возникнуть в период борьбы за свободу под предводительством Ракоци.

Описание оружия и обмундирования императорских солдат, фигурирующих в песне с начальными словами «Чином Палко», а также упоминание о хорватских конных карабинерах свидетельствует, что эта ратная песня — или хотя бы по крайней мере часть её — никоим образом не могла возникнуть в эпоху освободительной борьбы Ракоци, а скорее почти четверть века раньше, в период восстания Тёкёли. Принятие имени «куруцев», атмосфера стиха и упоминание о других встречающихся в нем событиях указывают на то, что песня возникла в самом начале 1680-х годов. По своему жанру первоначально она могла быть боевой песней, вдохновлявшей куруцких конников. Что касается автора песни, то и в дальнейшем мы вынуждены строить относительно этого лишь зыбкие догадки.

Из отдельных частей ратной песни, начинающейся словами «Носа хайду, фирге варью», можно заключить, что в них отражены события первого периода движения куруцев — бои 1690 года. Хорошо прослеживаются отдельные моменты военной кампании Имре Тёкёли, проходившей в 1690 году в Трансильвании, хотя конкретного упоминания о сражении при Зернеште не имеется.

Содержание стихов подсказывает, что эта солдатская песня родилась в начале 1690-х годов. На основании некоторых стилистических примет не исключена возможность, что автором стихотворения был, возможно, Дьёрдь Фельвинци.

Новая дата возникновения этих двух ратных песен приводит нас к заключению, что воинские массы куруцев из длившегося четыре десятка лет «куруцкого света» «настоящей» куруцкой порой считали эпоху Тёкёли! Освободительная борьба под руководством князя Ракоци до конца сопровождалась внутренней борьбой между Ракоци и его соратниками, с одной стороны, и «старыми куруцами», бывшими приверженцами Тёкёли, с другой стороны. Ракоци с самого начала запрещал также и пользоваться названием «куруц», напомиавшим об эпохе Тёкёли. Корни этого противоречия мы можем отыскать в том факте, что Ракоци осуждал стратегические и тактические соображения бывших приверженцев Тёкёли, кардинальным пунктом которых было уклонение любой ценой от крупных сражений. Ракоци пренебрег тем, что эта оперативная концепция была прямым продолжением практики успешной борьбы с Габсбургами, проводимой Бочкаи, Бетленом и князем Дьёрдь Ракоци I.

Сторонники Тёкёли однако не приняли во внимание того, что в изменившейся исторической обстановке князь Ракоци не мог уклониться от принятия крупных битв, — даже если они и были сопряжены с большими потерями, — так как за ним уже не стояло Трансильванское княжество, поддерживаемое сильной турецкой властью, как это было во времена его великих предшественников. Вопрос о том, какая сторона и насколько была права или нет, призваны решить исследования будущего.

Две ратные песни, созданные в период нарастания освободительного движения Тёкёли, приближают к современному человеку проблемы эпохи и содействуют также более лучшему, более полному ознакомлению с сорокалетним «куруцким светом».

„NOSZA RAJTA, JÓ KATONÁK, IGYUNK EGÉSZSÉGGEL!”

Betrachtungen zum Ursprung zwei ungarischen „kuruc” Soldatenlieder

Resumee

Die Literatur- und Geschichtswissenschaft hält die zwei berühmte Soldatenlieder „Csínom Palkó” und „Nosza, hajdú, firge varjú” — seit ihrer Ausgabe 1872 — für die Produkt der zur Zeit des Freiheitskampfes „Rákóczi” entstandenen „Kuruz”-Literatur: Der die Lieder zum erstmalig publizierende Kálmán Thaly und die späteren Ausgeber einstimmen darüber, dass sie die Geburtszeit der Soldatenlieder bloss auf dem Grunde der Folgerungen feststellen. Aber diese inhaltlichen Analyse lassen mehrere wesentliche Momentums ausseracht, die die Standhaltung der Feststellung, die Lieder zur Zeit des Freiheitskampfes „Rákóczi” entstanden wären, zur Frage stellen.

Im Falle des Liedes „Csínom Palkó” sprechen die Bewaffung und Bekleidung der kaiserlichen Soldaten, ebenso das Vorkommen croatischer berittenen Carabiniers dafür, dass dieses Soldatenlied — wenigstens ein Teil davon — während des Freiheitskampfes Rákóczi gar nicht entstehen konnte, sondern fast mit einem Viertelhundert früher, zur Zeit des „Thököly”-Aufstandes. Das Annemen des Namens „Kuruz”, die Stimmung des Liedes und die Erwähnung mehrerer geschichtlichen Ereignisse weisen darauf dass das Lied am Anfang der 1680er Jahre entstand. Hinsichtlich seiner Kunstgattung war wahrscheinlich ein Kampflied der berittenen Kuruzer. Die Persönlichkeit des Autors ist bis heute unbekannt.

Über einige Teile des Soldatenliedes „Nosza hajdú, firge varjú” kann man feststellen, dass sie die Ereignisse der Kuruzer Kämpfe in den Jahren 1689 und 1690 enthalten. Man kann die einzelne Momente des Feldzuges von Imre Thököly im Jahre 1690 in Siebenbürgen folgen, obwohl eine konkrete Weisung auf die Schlacht von Zernyest nicht zu finden ist.

Die inhaltlichen Merkmale lassen erkennen, dass dieses Soldatenlied am Anfang der 1690er Jahre entstand. Nach bestimmten Stylmerkmalen taucht die Möglichkeit auf, dass der Autor des Liedes György Felvinczi gewesen wäre.

Nach der neuen Entstehungszeit der erwähnten Soldatenlieder muss man sich mit einem anderen Problem beschäfligen, d.h. die Kuruzermassen fühlten aus dem 4 jahrzehnelangen „Kuruzer Welt” die Epoche Thököly für die ihrige, d.h. für die echte Kuruzer Epoche! Den Rákóczi-Freiheitskampf begleitet ein innerer Kampf zwischen Rákóczi und der Umgebung von Rákóczi und den Alten Kuruzern, den ehemaligen Thökölyanern. Rákóczi verbot vom Anfang an den Gebrauch des auf die Thököly-Epoche verweisenden „Kuruzer-Namens”. Die Wurzeln des Gegensatzes kann man darin finden, dass Rákóczi die strategischen und taktischen Vorstellungen der ehemaligen Thökölyaner verurteilte, die sich in der Vermeidung — um jeden Preis — der grossen Schlachten zuspitzte. Rákóczi liess es ausseracht, dass diese kriegskünstliche Auffassung als eine unmittelbare Fortsetzung der in der Habsburgfeindlichen erfolgreichen Freiheitskämpfen unter der Leitung von den Fürsten, Bocskai, Bethlen und György Rákóczi I. angewandten Praxis galt.

Zur selben Zeit nahmen die Thökölyaner nicht in Betracht dass Rákóczi unter den veränderten historischen Umständen die Vermeidung der grossen Schlachten nicht vermochte — wenn sie noch auch grosse Blutverluste verursachten — weil ein von einem starken türkischen Reich unterstützten Fürstentum Siebenbürgen hinter ihm nicht mehr stand, wie hinter seinen grossen Vorgängern. Welcher Partner hatte recht und in wieweit, werden die Forschungen der Zukunft entscheiden.

Die erwähnten Soldatenlieder, die in der emporragenden Periode des Thököly-Aufstandes entstanden, bringen dem Mensch von heute die damalige Zeit näher und helfen auch im besseren Erkennen von der 4 jahrzehnelangen Kuruzer Welt.